

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

**ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ
ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я
У СЕРЕДНІ ВІКИ ТА НОВИЙ ЧАС**

Матеріали науково-практичної конференції
(м. Хотин, 29 вересня 2017 р.)

Хотин
2017

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я43
X 852

Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця»
(протокол №3 від 16.10.2017р.)

Редакційна колегія:

Буйновська Є.В. директор ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Ільків М.В. к.і.н., директор Чернівецької філії «ОАСУ» ІА НАНУ,
м. Чернівці
Шаласва І.А. заступник директора ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Нємічева Т.В. учений секретар ДІАЗ «Хотинська фортеця»
Сандуляк В.О. завідувач науково-дослідним відділом
ДІАЗ «Хотинська фортеця»

Редколегією збережено авторський стиль викладу. Відповідальність за достовірність наукової інформації та посилань несуть автори статей.

X852 **Військово-політичний та соціально-економічний розвиток Середнього Подністров'я у Середні віки та Новий час** / Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин 29 вересня 2017 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2017. – 133 с.

У збірнику вміщено матеріали доповідей науково-практичної конференції з актуальних питань вітчизняної та всесвітньої історії, археології та нумізматики, пам'яткоохоронної справи та туризму.

Для істориків, краєзнавців, археологів, музейних працівників, учителів історії, викладачів і студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів.

УДК 94 (477.85-2)
ББК 63.3 (4УКР-4ХОТ)51я43

ЗМІСТ

1. Сандуляк Віктор БУДІВНИЦТВО ТУРЕЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ ХОТИН НА ПОЧАТКУ ХVІІІ СТОЛІТТЯ. ОГЛЯД ПЕРЕДУМОВ	5
2. Буйновська Єлизавета ХОТИН У ТУРЕЦЬКОМУ ОПИСІ	15
3. Позняков Денис ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ЛОКАЛІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВО- АДМІНІСТРАТИВНИХ ОБ'ЄКТІВ ХОТИНА ТА ФОРТЕЦІ ЗА РУКОПИСНИМИ ПЛАНАМИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ	20
4. Будзан Дмитро О.С. АФАНАСЬЄВ-ЧУЖБИНСЬКИЙ «НАРИСИ ДНІСТРА», ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ХОТИНЩИНИ	40
5. Буйновська Єлизавета, Ільків Микола, Калініченко Віталій ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ТЕРИ- ТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2017 р.	44
6. Пивоваров Сергій, Ільків Микола МАТЕРІАЛИ ПРО ХОТИНСЬКУ ФОРТЕЦІЮ НАПЕРЕДОДНІ РОСІЙ- СЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1768-1774 рр. У ЖУРНАЛІ ГЕНЕРАЛА П.М. КРЕЧЕТНІКОВА	54
7. Балух Олексій БУКОВИНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ЧАС МОЛДАВСЬКИХ ПОХОДІВ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО (1650-1653 РР.)	60
8. Ільків Марія ТВОРЧІСТЬ ХУДОЖНИКІВ ХОТИНЩИНИ У КОЛЕКЦІЇ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ОБЛАСНОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ	69
9. Остафійчук Олександр, Руснак Олександр ДІЯЛЬНІСТЬ РУМУНСЬКОЇ ТАЄМНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОЛІЦІЇ НА ХОТИНЩИНІ (ПОЧАТОК 1920-Х РР.)	78
10. Пагор Валентин КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КАРТОГРАФІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІ – ПЕРША ТРЕТИНА ХVІІІ СТ.)	82

11. Прохненко Ігор, Мордовін Максим ТОВАРНІ ТЕКСТИЛЬНІ ПЛОМБИ СЕРЕДНЯНСЬКОГО ЗАМКУ	89
12. Остафійчук Олександр ВІРМЕНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ХОТИНА У СВІТЛІ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ	102
13. Немічева Тетяна НУМІЗМАТИЧНА КОЛЕКЦІЯ З ФОНДІВ ДІАЗ «ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»	108
14. Горська Наталія НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЗАПОВІДНИКАХ (НА ПРИКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОГО КІЄВО- ПЕЧЕРСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА).....	116
15. Беліловська Аліна ДОКУМЕНТУВАННЯ НАУКОВО-РЕСТАВРАЦІЙНОЇ РОБОТИ (З ДОСВІДУ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО КІЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА)	122
16. Гага-Шереметьєва Світлана, Марченко Ганна РЕСТАВРАЦІЙНА ОСВІТА В УКРАЇНІ. ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ	128

Сандуляк Віктор
(м. Хотин)

БУДІВНИЦТВО ТУРЕЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ ХОТИН НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ. ОГЛЯД ПЕРЕДУМОВ

Огляд фортець, що належали Османській імперії в XV-XVII ст., передумови будівництва фортеці Хотин на початку XVIII ст. на кордоні Османської імперії.

Ключові слова: укріплення, турецькі фортеці, Прутський похід 1711 року, Хотинська рая, турецька фортеця Хотин.

Кінець XV-XVI ст. називають періодом розквіту Османської імперії, час, коли молода держава стрімко завойовує величезні території і знаходиться на підйомі. Саме до цього часу можна віднести появу національної архітектурної школи [1, С.427-431]. Потужні укріплення на захоплених територіях були або побудовані турками відразу після приєднання, або вже існували там раніше і не вимагали додаткових реконструкцій. Удосконалення фортець здійснюване турками, полягало насамперед в потовщенні стін і пристосуванні під важкі фортечні гармати, але не стосувалося змін форми або конструкцій самих башт (наприклад фортеця Голубац, Сербія). Але в останній чвертині XV ст. на землях Османської імперії з'являються принципово нові архітектурні форми: багатокутні башти, схожі на артилерійські бастіони, призначені спеціально для розміщення в них вогнепальних гармат [10, Р.13-14] (наприклад Білгород-Дністровська фортеця, Кілія).

Отож, у XVI ст. турки були володарями величезної території та потужної армії. Після стрімкого розширення Османська імперія зіткнулася з необхідністю зміцнення своїх кордонів, а значить, і потреби вдосконалення оборонної системи довгочасних укріплень. Цей час припадає, особливо, на кінець XVII – початок XVIII ст. – період занепаду імперії. Дослідники відзначають, що з середини XVII ст. у будівництві турецьких фортифікацій спостерігається помітний застій і навіть наслідування зразкам попереднього століття [1, С.428]. В цілому можна говорити про деяке відставання архітектурної думки турків у військовій сфері в порівнянні з європейцями. Як і раніше, більшість османських фортець представляли собою прості прямокутні укріплення з високими кам'яними

стінами, а багатокутні башти, на відміну від європейських земляних укріплень, продовжували споруджувати як в середньовіччі – з каменю [10, Р.20]. Bastionна система, аналогічна європейській традиції, на території Османської імперії отримала розвиток тільки в найважливіших оборонних укріпленнях, в першу чергу на західних територіях. Такі укріплення з'явилися в прикордонному місті Естергом на Дунаї в Угорщині і Бендерській фортеці на Дністрі [5, С.368-369]. Виключно місцевою була нова форма артилерійського форту, що складалася з круглих бастіонів, що нагадують листя латаття, які були призначені для захисту гаваней і височили над морем, як у фортеці Фоча (Турція) і Мітіліні (Греція) [10, Р.13, 28].

Так чи інакше, але в XVII ст. Османська імперія зіткнулася з необхідністю модернізації укріплень. У 1657-1659 рр. на узбережжі Егейського моря для додаткової оборони проток Босфор і Дарданелли турками були побудовані дві фортеці – Седдулбахір і Кумкале. Обидві фортеці призначалися для важкої артилерії, для чого нижні яруси стін додатково були укріплені арками, і представляли собою прямокутник з круглими баштами по кутах. Стіни завершувались вгорі зубцями. Тоді ж в трикутній фортеці Бутринт (Албанія) були зведені дві нові круглі башти з дерев'яними дахами, як у фортеці Баштов. Перебудована в 1467-1479 рр. фортеця Баштов мала прямокутну форму з круглими баштами по кутах і прямокутними баштами, розташованими посередині трьох сторін [3, С.85].

Таким чином, навіть у другій половині XVII ст. турки віддають перевагу укріпленню найбільш важливих ділянок фортеці (в першу чергу кутовим вузлам оборони) за допомогою круглих башт або трохи віддалених бастіонів, контролюючи підступи до фортеці. Останні нагадували західноєвропейські бастіони, хоч не завжди ними були, часто вони мали більше спільних рис з бастеями або круглими ронделями. Ці фортеці нагадували середньовічні, з мерлонами на стінах та баштах. Підсумовуючи вищезазначене, можна припустити, що основні прийоми фортифікації на той час, дійсно, швидше запозичені, ніж народжені в самій Османській імперії, і зовні незначно відрізнялися від розвинених форм епохи середньовіччя, однак це не говорить про їх меншу ефективність [3, С.85].

В 1699 році в Криму за наказом турецького султана було розпочато будівництво фортеці Єні-Кале. Будівництво тривало 7 років і було за-

кінчено в 1706 році. Будівництвом фортеці керував італійський інженер Голоппо, який прийняв іслам і перебрався до Стамбула. Будівництво Єні-Кале здійснювалось здебільшого за рахунок кримських татар, які були підпорядковані Стамбулу. Назва фортеці «Єні-Кале» з турецької перекладається не інакше як «Нова фортеця». З моменту завоювання Османською імперією Криму і вигнання в кінці XV ст. генуезців турки не будували великі укріплення в Криму, боячись зради кримських ханів. Другою причиною було те, що Чорне море практично стало внутрішнім морем Османської імперії. Передумовами для будівництва фортеці стала поява російського флоту в Азовському морі і захоплення, без великих втрат з боку Московії, фортеці Азак (Азов).

Впродовж 1713-1718 років турки збудували Нову фортецю бастіонного типу в Хотині. Головною передумовою будівництва цієї фортеці став Прутський похід 1711 року (рис. 1), який був головною подією московсько-турецької війни 1710-1713 років.

Рис. 1. Карта. Прутський похід Петра I

В 1711 році московська армія, якою командував номінально Б.П. Шереметьєв, а фактично сам цар Петро, потрапила в скрутне становище опинившись в оточенні турецько-татарського війська на березі р. Прут в районі містечка Стенілешть (рум. Stănilăești; біля 75 км південніше Ясс). Турками командував великий візир Балтаджі Мегмед-паша, татарське військо очолював кримський хан Девлет II Герай. Зі що-

денника датського посла в Московії Юст Юля: «Как рассказывали мне, царь, будучи окружен турецкою армией, пришел в такое отчаяние, что как полоумный бегал взад и вперед по лагерю, бил себя в грудь и не мог выговорить ни слова. Большинство думало, что с ним удар» [7].

Ця війна закінчилася Прутським миром: 23 липня 1711 року був підписаний договір, скріплений печатками та відправлений з турецького табору до Петра I, і вже о 6 годині вечора московська армія в бойовому порядку з розпущеними прапорами і барабаним боєм виступила до Ясс. Турки навіть виділили свою кавалерію, нібито, для захисту московської армії від розбійницьких набігів татар, а швидше за все для того, щоб мати повну впевненість у виконанні договору Москвою.

Результатом невдалого Прутського походу стала втрата Московією виходу до Азовського моря і нещодавно збудованого південного флоту. Азов був зданий османам у повній цілості і навіть з 60 гарматами. Між Черкаськом і Азовом не можна було будувати нових фортець. Також Московія зобов'язалася вивести війська з території Речі Посполитої і не втручатися в її справи. Султан зажадав, щоб московські війська були виведені з Польщі, і щоб цар не в'їжджав туди навіть без війська. Заборонялося будь-яке втручання Московії в справи правобережних козаків, що фактично, ставило Запорізьку Січ під юрисдикцію султана.

13 серпня 1711 року московська армія, виходячи з Молдавії, перетнула Дністер в Могилеві, закінчивши Прутський похід.

Зі спогадів датчанина Расмуса Ереба (секретаря Юст Юля) про московські війська на підході до Дністра: «Солдаты почернели от жажды и голода. Почерневшие и умирающие от голода люди лежали во множестве по дороге, и никто не мог помочь ближнему или спасти его, так как у всех было поровну, то есть ни у кого ничего не было» [7].

Так закінчився Прутський похід. Слід зауважити, що потрапивши в безвихідну ситуацію, оточений турецькими військами, Петро I перший здався туркам в полон, а потім принижений відкупився від нього. Доказом цього є те, що в листопаді 1711 року, завдяки «...словам шведов и татар..., что визирь щедро подкуплен царем, чтобы заключить мир и дать возможность безопасно вывести армию» – візир Мехмед-паша був зміщений з посади султаном і незабаром страчений [7]. Цей історичний факт Росія сором'язливо приховує, адже з того часу і аж до самої смерті Петра I відносини Москви з Оттоманською Портою були мирними.

Також, відповідно до умов Прутського мирного договору фортеця Хотин та її територія була забраною у молдавського господаря Богдана [8, С. 13] і повністю перейшла під владу османів. Це було зроблено, ймовірно, через зраду господаря Д. Кантеміра, який з 1000 молдавських бояр утік до Московії, де отримав княжий титул та великі наділи землі. Відтоді в Молдавському князівстві правили впливові константинопольські родини греків-фанаріотів, головною функцією яких був збір данини султану Османської імперії [7].

З огляду на те, що Поділля з Кам'янцем та іншими фортецями за Карловицьким миром 1699 року були повернуті Речі Посполитій, – турки змушені були відійти за Дністер. Тому турецьке командування вирішило перетворити Хотинську фортецю на головний стратегічний пункт Османської імперії на північно-східних рубежах [2, С.111].

У 1712 році в Хотині дислокувався турецький гарнізон, а навесні 1713 року до Хотина прибув головнокомандуючий військом фортеці Аккерман Абді-паша, який тривалий час очолював військову адміністрацію названого міста [8, С.13-14]. Тоді ж до Хотина з території Боснії було переведено дві турецькі дивізії, а з Бендер – липканський (татарський) охоронний полк [2, с. 111].

У липні 1713 р. «... більше 100 тис. людей, 200 гармат великих і малих, коні, спорядження та інструменти для укріплення фортеці просувалися в бік Хотина, позаяк потрібно було зміцнити і фортецю, і місто на Дністрі» [6, С. 10].

У 1715 р. турки цілковито перебрали владу на території Хотинщини, зробивши перепис сіл та населення, створили Хотинську нахіє. Через те, що османи називали місцеве немусульманське населення словом «райяти», Хотинську нахіє найчастіше називали Хотинською райєю.

Великі зони навколо фортець були закріплені за ними і перетворені в мілітаризовані регіони – райї, які отримали відповідні назви – Аккерманська райя, Кілійська райя та ін. Функціональне значення рай складалося з превентивного захисту фортець на випадок військових дій, забезпеченні їх гарнізонів провіантом, фуражем і необхідної робочою силою для будівництва укріплень, транспорту та ін. [4, С. 122].

Порта збудувала у Валахії і Молдавії ряд нових фортець з райями, вибираючи для них військово-стратегічні, економічні, торгово-транспортні центри – Хотин, Тігіна (Бендери), Білгород (Аккерман), Ізмаїл,

Рені, Кілія, Оршова, Сілістрія, Северин, Турна, Журжа, Браїла та ін. [11, Р. 7]. Таким чином, ланцюг турецьких рай з фортецями тісним кільцем охопив дунайські князівства, виконуючи основну військово-політичну функцію – контроль над залежними територіями, захист кордонів від нападів з боку сусідніх держав, створення форпостів для агресії.

Будучи військовими територіально-адміністративними одиницями, райї перебували на військовому положенні, як мілітаризовані прикордонні території і були безпосередньо підпорядковані військовим силам Туреччини. Комендантами фортець і рай назначались паші (генерали) з гарнізонами в 2-3 бунчуки яничарів і сіпаг, а також оборонною артилерією (близько 200 гармат). Паші були наділені необмеженою владою [4, С. 122].

Отож, у 1715 році Хотинський цинут був перетворений в райю, очолювану пашею. Хотинська райя була включена до складу Сілістрійського (Добруджа) пашалика (генералітету) і безпосередньо підпорядковувалася сілістрійському паші [4, С.123].

Турецькі прикордонні фортеці, які входили в Сілістрійсько-Очаківський еялет Османської імперії (такі як Кілія, Азов, Перекоп, Очаків, Акерман, Бендери, Гаджібей, Кінбурн, Ізмаїл), використовувалися як місця розташування турецьких гарнізонів, військові склади і опорні пункти для подальших наступів [2, с. 84]. Хотинська райя стала межувати з Польщею, Сороцьким, Яським, Дорогойським і Чернівецьким цинутами Молдавії. На території Хотинської райї від р. Кігур до р. Рокитна були проведені військово-демаркаційні і фортифікаційні роботи [12].

В 1715 році «...були вжиті заходи проти атак з півночі. З числа обраних яничар Мустафа-ага став першим турком-оборонцем Хотина. Він особисто під супроводом господаря М. Маврокордата, з допомогою молдован розпочав реконструкцію та розбудував Хотин» [8, С.14]. У державному османському архіві зберігається дефтер (реєстраційна книга), який складається з 11 аркушів і датується 1715 р. У ній йдеться про надання матеріальної і фінансової допомоги, та про те, що за указом султана Ахмеда III для будівництва та реконструкції Хотина зі Стамбула були відряджені архітектори, майстри, каменярі, ковалі, водопровідники та ін. Крім будівничих до Хотина також були відправлені необхідні будівельні матеріали та техніка, визначено кількість коштів [8, С.14].

Саме на цей час припадає чергова реконструкція Хотинського замку. Тоді відбулась відбудова деяких частин замку, втрачених, ймовірно, у 1674-1675 роках, коли він зазнав значних руйнувань через те, що турецька адміністрація видала наказ уряду Молдавського князівства про знищення фортець на своїй території. Воевода Димитрашку Кантакуціно отримав розпорядження знищити такі фортеці як «... Нямц, Сучава та Хотин» [9, С.78]. Що стосується Хотинського замку, то наказ, відданий Кьопрюлю Фазил Ахмедом-пашею, було виконано. Як розповідає літописець Нікульче, мури було обкладено вибухівкою та обсипано порохом для рушниць, внаслідок чого «... фортеця полетіла в повітря» [9, С.79]. Вибухами було зруйновано частину східного та західного прясел фортечних мурів. Значного руйнування зазнала південна частина фортеці разом з південним пряслом мурів, майже повністю були знищені: Південно-східна, Південна та Південно-західна башти.

Мабуть у 1712-1715 роках, розширивши Хотинський замок знову в південному напрямку, турки збудували нову Південну башту, через яку здійснювався вхід до замку, та нове південне прясло оборонних мурів. Тоді вони відновили, на місці втраченої, Південно-західну башту, що збереглась до наших днів, залишивши Південно-східну в поруйнованому стані. Доля Південної башти до цього часу невідома.

Впродовж 1713-1718 років, одночасно з останньою значною реконструкцією Хотинського замку, турки збудували Нову фортецю бастионного типу (рис. 2), східна куртина якої мала спільний об'єм з південним пряслом оборонних мурів замку, перетворивши його в цитадель.

Це було зроблено для значного підвищення обороноздатності укріпленого пункту й можливості використання далекобійної артилерії для його захисту. До 1718 року навколо Хотинського замку з'явилися нові зовнішні кам'яно-земляні укріплення – бастиони з куртинами та брамами, рови з кам'яними ескарпами, насипані гласіси та валганги. Прольоти між опорами колишнього кам'яного в'їзного мосту XV-XVI ст. було закладено і утворено ескарпову стіну нового укріплення, а замок (цитадель) став виконувати функції арсеналу та використовуватися для зберігання боєприпасів та провіанту.

Нова фортеця складалася з семи артилерійських бастионів, що мали земляні амбразури і турові мерлони та чотири укріплені брами: Константинопольську (Бендерську), Тимішоарську (Яську), Водяну (По-

дільську) і Потайну (Кам'янецьку) й башти: Східну та Башту над потоком. Bastiони, башти та брами були з'єднані між собою куртинами висотою 9-12 м. По всьому периметру з боку поля Нову фортецю оточував сухий ескарповий рів шириною біля 24 м. Константинопольська (Бендерська) та Тимішоарська (Яська) брами мали підйомні мости, які в час небезпеки закривали прорізи в'їзних воріт з напільного боку. Можливо, такий міст мала і Потайна (Кам'янецька) брама.

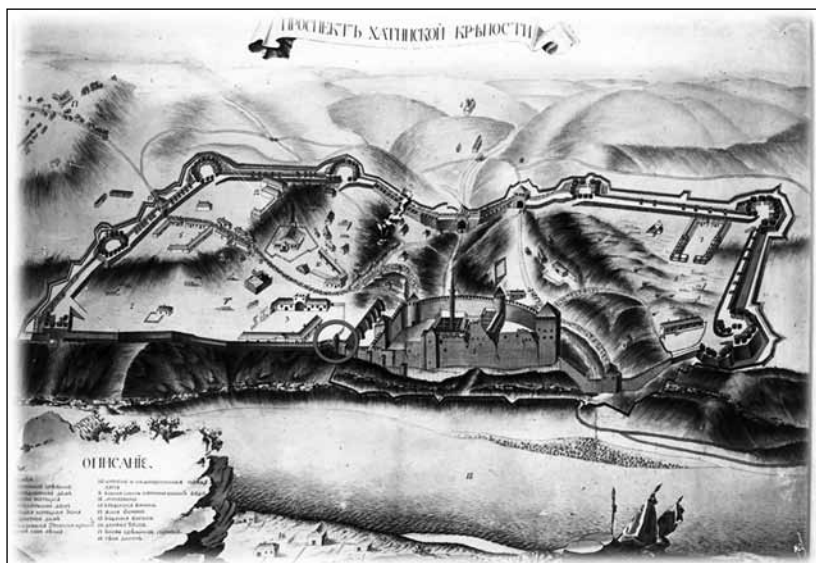

Рис. 2. Проспект Хатинской крепости

Нова турецька фортеця, споруджена на південь, захід та північ від замку (цитаделі), мала розміри 250×1200 м та розташована уздовж правого берега р. Дністер. Східна ескарпова стіна Нової фортеці між замком та Кам'янецькою брамою (відповідно до іконографічних джерел) була завершена кам'яними зубцями (мерлонами), що мали прорізи для бійниць. Кут цієї ділянки ескарпової стіни зі сторони замку був укріплений Східною круглою баштою (рис. 3), що, ймовірно, разом з береговою батареєю фланкувала своїм вогнем підступи до фортеці з боку р. Дністер. Башта над потоком була призначена для оборони підступів до Яської брами.

Рис. 3. Східна башта Нової фортеці XVIII ст.

Таким чином, у 1713-1715 рр. відбулася остання реконструкція Хотинського замку, а до 1718 року навколо нього турки збудували Нову кам'яно-земляну фортецю бастионного типу.

Джерела та література:

1. Всеобщая история архитектуры: в 12-ти т. М.: Стройиздат, 1969. Т. VIII. Архитектура стран Средиземноморья, Африки и Азии VI-XIX вв. 490 с.
2. Добржанський О. В. Хотинщина. Історичний нарис / О. В. Добржанський, Ю. І. Макар, О. М. Масан. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 463 с.
3. Игнатъева А. В. Казикермен – турецкая крепость второй половины XVII в. на границе крымского ханства / А. В. Игнатъев // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. – № 10 (48), ч. III. – С. 83-86. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gramota.net/editions/3.html>
4. Кожолянюк Г. Хотинщина и Хотинская крепость в войнах второй половины XVIII – начала XIX в. / Г. Кожолянюк // Русин. – 2012. – № 1 (27). – С. 122.

5. Красножон А. В. Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре: история строительства. – Кишинев: Stratum Plus P.P., – 2012. – 412 с.
6. Мисько Ю.В., Буйновська Є.В. Хотинська фортеця XIII-XIX ст. Історія та основні об'єкти – Харків: ТОВ «ПЕТ», 2011. – С. 10.
7. Прутський похід Петра I – 1711 [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.характерництво-спас.укр/ru/
8. Туранли Ф. Османські архівні документи про відбудову Хотина (XVIII ст.) / Ф. Туранли // Ставчанська битва 1739 року в контексті європейської історії XVIII століття: матер. міжнар. наук. конф. – Чернівці: Прут, 2004. – С. 13-14.
9. Туранли Ф. Фортеця Хотин у творах іноземних мандрівників / Ф. Туранли // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини: матер. міжнар. наук. конф. – Чернівці: Прут, 2003. – С. 74-83.
10. David N. Ottoman Fortifications 1300-1710. 2010. 64 p.
11. Nistor I. Istoria Basarabiei / I. Nistor. – Cernăuți, 1923. – P. 90-92; Războiul ruso-turc din 1806–1812 și pierderea Basarabiei. – Cernăuți, 1938. – P. 7.
12. Wrenka D. Bukowinians Entstehen und Aufbluhen, Maria Theresias Zeit. Bd.1. 1772-1775 / D. Wrenka. – Wien, 1892. – S. 147; Hammer J. Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. 6. / J. Hammer. – Pesth, 1836. – S. 580.

Буйновська Єлизавета
(м. Хотин)

ХОТИН У ТУРЕЦЬКОМУ ОПИСІ

У даній статті, на основі, опису турецького чиновника розповідається про Хотин, Хотинську фортецю та навколишні території у XVIII ст. Досить детально описано розташування приміщень на території Хотинської фортеці, які на даний момент втрачені та особливості соціально-економічного розвитку в краї.

Ключові слова: Хотин, Хотинська фортеця, джерело.

Відомості про Хотин та Хотинську фортецю ми зустрічаємо у різних джерелах, однак, надзвичайно цікавими є турецькі. Зокрема збереглися історико-географічні описи, мемуари, особисті враження, які досить часто мають цікаву інформацію приватного характеру. Ці джерела досить добре доповнюють історичне минуле, особливо в соціально-економічній, культурній та етнографічній сферах. Серед джерел цієї категорії цікавим є опис турецького чиновника, який довгий час був секретарем арсеналу та фінансової канцелярії в Хотині в першій половині XVIII століття (ймовірно 1740 рік) «Валахия, Молдавия, Крым, Тамань и Азов в Турецком описании 1740 года». Саме в цьому описі автор надзвичайно детально описує Валахію, Молдавію, Хотин, Очаків, Крим, також характеризує особливості життя султанського двору та підкреслює природні багатства цих міст: наявність солі, селітри та інших корисних копалин.

Ось як автор описує Хотинський замок: «Нижче старої кам'яної фортеці, побудованій на скелі, розташовані нові укріплення у формі мішків. Всередині старої фортеці знаходиться мечеть, перероблена із старої церкви, будинок джебенджибаші (старший офіцер військ, призначених для охорони та транспортування військового спорядження), дыздара (комендант фортеці), артилерійські казарми та будинок імама та муедзина. У підвалах знаходяться склади, з яких є виходи в кам'яні кригі переходи та коридори...» [1].

Досить детально автор описує і Нову (турецьку) фортецю. Зокрема вказує на наявність воріт: Константинопольських (Бендерських), Тимішоарських (Яських), Водяних та Таємних. «У зовнішньому дворі знаходяться дві лазні та дві мечеті, а поблизу Константинопольських воріт

багато лавок; перед внутрішньою фортецею знаходиться лазня і ворота єничер-агасі (командир яничар), поблизу нього – мечеть і казарми яничар; на краю долини розташований пороховий склад. Вище – палац паші, а перед ним будинок дивана-ефенді. Через дорогу розташована багато оздоблена громадська лазня дефтердара Касим-ефенді (дефтердар відповідав за податкові реєстри Османської імперії, розглядав пропозиції, скарги, готував фірмани та берати з фінансових питань та доповідав султанові про стан речей у своїх підрозділах); вона дуже схожа на стамбульські лазні; перед нею криниця і мечеть покійної валіде-султан; поблизу них суд і кладовище, де похований Абді-паша. Там теж поховані багато дефтердарів і мукабеледжіїв (секретар, що видав звіркою переписаних копій). Через дорогу від входу в мечеть був розташований будинок (автора цього опису), який в 1724 році втратив свого сина, на смерть якого він склав хронограму і сам викарбував її на могильній плиті» [1].

Далі він описує, що з правого боку від Константинопольських воріт, знаходяться артилерійські казарми, приміщення для возів, темниця агалів та палац дефтердара; з лівого боку – хлібна комора, яка надзвичайно велика та добре збудована, такої комори немає ні в Румелії ні в Порті навіть в інших фортецях. Зокрема для побудови цієї будівлі дошки було привезено молдавським воєводою, вирізані із тамтешнього гірського дубу, довжиною 24 лікті, шириною 2 долоні і товщиною пів-долоні. Поряд із лазнею дефтердара Касим-ефенді знаходиться гарно побудована школа та арка. Судячи з того як він описує розташування приміщень на території фортеці ймовірно він стояв спиною до Яських воріт і таким чином описував розташування будинків.

Далі автор досить детально описує передмістя Хотина. Так він вказує, що: «...неподалік будинку Колчак-паші, знаходиться перероблена з церкви мечеть Ая-Софія (ймовірно він має на увазі теперішню Миколаївську (Красну) церкву), по середині базару – мечеть дефтердара Мустафи-ефенді, а в передмісті, де живуть липкани – мечеть Атак. Вчителі, імами, провісники, читці Корану, чауші та нізами (дрібні служки мечеті, які слідували за порядком) мечетей отримують платню від казни, а саме – від митних доходів. За рахунок тих самих доходів відбувається і освячення храмів. Є ще багато інших невеликих мечетей, які утримуються за рахунок добровільних пожертвувань. Лазень всього дев'ять. На ринку є виробі різного ремесла. В більшій своїй частині ринок критий» [1].

Далі автор знову повертається до опису Хотинської фортеці, зокрема розповідає про те, що у 1713 році «Хотинська фортеця була оточена новим земляним ровом, який пізніше було замінено на кам'яний. Хронограми на воротах із золота по лазурі написані буквами талік» [1]. Одна з таких хронограм була на Яських воротах, світлина якої знаходиться у науковому архіві Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця».

З подальшої розповіді ми дізнаємось про те, що автор цих рядків під час завершення робіт по укріпленню фортеці був секретарем хотинського департаменту боєприпасів. Також він вказує, що «...повернувшись вдруге з Єгипту Абді-паша під час свого перебування у Хотині, був призначений комендантом Очакова і сераксиром (командувач турецькою діючою армією, як правило паша з подвійним або потрійним бунчуком). Він наказав відмітити цю подію хронограмою у 12 віршах, яка і була складена мною, висічена на камені та позолочена. Друга хронограма була написана на мармурі для portalу Таємних (Пашинських) воріт» [1]. За цю роботу автор отримав від гарнізону грошову винагороду (200 гурушів або курушів (від турецького kuruş, раніше guguş, через численні запозичення утворено від латинського grossus, етимологічно споріднене руське – гріш), півкошеля та гарний каптан. У цьому ж джерелі знаходимо цікаві відомості про те, що в цьому ж році у Хотин було привезено 333 екземпляра цінних книг для використання місцевими читачами; вони були покладені у спеціальні ящики та розташовані в мечеті. Тоді ж були призначенні бібліотекар та наглядач. В мечеті яничар аги знаходились під наглядом спеціального бібліотекаря 200 томів, які було забрано російськими військами і вивезено в Росію, де частина – пропала, а частина потрапила до рук євреїв, які продали їх за дуже малу ціну Яхї-паші (Яхья-паша був османським державним діячем та адміралом. У 1737 році був губернатором Очакова. Під час австрійсько-російсько-турецької війни потрапив у полон до російських військ. Звільнено з полону у 1740 році, помер у 1755 р.). Інші книги було продано липканам, які перепродали їх у Константинополь та інші міста. Значна частина книг і досі знаходиться в Росії.

На північний – захід від Хотина, через дорогу від бувшого Званека (теперішнє село Жванець), у місцевості, яку називають Атак (село Атаки), хотинський дефтердар Мустафа-ага заснував ярмарку і побудував

для цього на березі Дністра великий караван – сарай, навіси для торговців, конюшні для коней. Там було 50 корчм в яких проживали музиканти-поляки та красиві дівчата. Охороняли порядок двадцять яничар. Ярмарки відбувались сім разів на рік. Нині доходи від хотинського оброку, як і від ярмарки йдуть місцевому правителю. Далі автор розповідає про розмаїття товарів, які продавались – польське сукно, шуби з лисиці, соболя, видри та куниці. Чай, янтар, імбир, гвоздика та мускатний горіх були у великій кількості та досить дешевими. Далі він зазначає, що навіть рекомендував Османській імперії звернути увагу на ці товари, які можна вивозити до Константинополя.

Подальша розповідь стосується клімату та розмаїття фруктових садів в Хотині. Зокрема – про особливий вид слив, суниць та малини, які навіть експортуються у Константинополь. Вражає його також кількість вирощеної пшениці, яка зберігається у снопах роками та не гниє.

Джерела та література:

1. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине (пер. М. Губоглу)//Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы, Том 1. М. Институт Востоковедения.1964.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vostlit.narod.ru/Texts/rus6/Turk1740/pred.htm> - Заг. з екрану.

Позняков Денис
(м. Хотин)

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ЛОКАЛІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНИХ ОБ'ЄКТІВ ХОТИНА ТА ФОРТЕЦІ ЗА РУКОПИСНИМИ ПЛАНАМИ XVIII СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена найменш дослідженому аспекту з історії Хотина та Хотинської фортеці – військовим, адміністративним, цивільним та культовим об'єктам, які були споруджені в часи існування Хотинської нахії. Автором ідентифіковано, локалізовано, за допомогою аналізу картографічних, іконографічних джерел на сучасній топографічній карті, інфраструктурні об'єкти на території сучасного м. Хотина.

Ключові слова: Хотин, Хотинський замок, Нова бастионна фортеця, старе місто, нове місто, форштадт, ретраншемент, Хотинська нахія, Якоб ван дер Шлей.

Картографічні джерела Хотина та Хотинської фортеці в науковій літературі досліджені недостатньо, зокрема, період турецького панування 1711-1807 рр. Саме в цей час Хотин стає центром військово-адміністративної одиниці Османської імперії – Хотинської нахії. Дана територія займала знану частину Чернівецької області та частину сучасних північних районів Республіки Молдови.

Турки обрали саме цей регіон з декількох причин. Основною з них було те, що ця земля знаходилась на фронті (прикордонні) трьох держав: Московії, Речі Посполитої та Молдовського князівства. Останнє державне утворення було безпосередньо у васальній залежності від османів. Прямий контроль над цим регіоном посилив би позиції Османської імперії у Східній Європі, які похитнулись після підписання Карловицького договору 1699 року. В цей час ваги у міжнародних справах Центрально-Східної Європи починає набирати Московія. Вона крок за кроком робить зусилля для планомірного послаблення Речі Посполитої, намагається отримати вихід до Чорного моря. Кордони Московії з османами, крім Північного Причорномор'я починають сходитись по течії річки Дністер.

Крім того османами був врахований досвід війн XVII століття, коли Хотин був воротами вторгнень польських військ у боротьбі за Молдовське князівство (Хотинські битви 1621 та 1673 рр.). Сама Молдова була ненадійним васалом, яка постійно намагалась грати на протиріччях османів, поляків та московитів.

Слід відзначити, що у XVIII столітті османи відчайдушно намагаються зберегти свої позиції у Європі. Вони переходять від політики завоювань до політики консервації, укріплення кордонів. І одним із таких кроків і стає будівництво Нової фортеці навколо стін старого Хотинського замку.

Даний факт не залишився поза увагою європейської політики, особливо Московії, монархії Габсбургів, Речі Посполитої, Франції. Поступово починають з'являтися рукописні плани Нової бастионної фортеці: від найпростіших схематичних – до деталізованих у найменших дрібницях.

Автору вдалося віднайти велику кількість картографічних джерел XVIII століття. Проте лише при їхньому порівняльному аналізі та розгляді додаткових іконографічних джерел можна в повній мірі провести ідентифікацію військово-адміністративної та цивільної інфраструктури Хотина та Хотинської фортеці. Перед автором постала потреба визначитись, яке з картографічне джерело буде взято за основу. Найбільш об'ємним за масивом інформації виявилась збірка топографічних карт й планів під умовною назвою «Війна між Росією і Туреччиною 1769 р.» / «Guerre entre la Russie et la Turquie 1769» Якоба ван дер Шлея (далі Збірка). Об'єкти, які були відзначенні у Збірці, але не відзначенні її автором вдалося з'ясувати за допомогою інших джерел. Дана Збірка зберігається в Бібліотеці Арсеналу в Парижі. Згідно поданої інформації в описі джерела на електронному ресурсі, Збірка була видана в 1769 році та перевидана у 1830. Вона детально описує бойові операції під Хотиним російської армії у 1769 році та складається з 9-ти окремих карт. Дві з них під порядковим номером VI. План фортеці Хотин у Молдавії, з околицями до 300 туазів навколо, знятий після взяття цього плацдарму у 1769 р. / «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769» та VIII. План фортеці Хотин у Молдавії, зі спаленими передмістями та околицями до 3 верст навколо, \...\ знятий після взяття цього плацдарму у 1769 р. «Plan de la Forteresse de Choczim

en Moldavie, avec les Fauxbourg brule et les environs de 3 Werstes a la ronde leve, representant le Retranchement ennemi les tranches et les batteries des deux cotes du Dnester; leve après la prise de cette Forteresse en 1769» дають можливість встановити транспортно-логістичну та військово-адміністративну інфраструктуру Хотина та Нової фортеці.

Про автора даної Збірки Якоба ван дер Шлея відомо надзвичайно мало. Гравюрист, художник. Народився в Амстердамі 26 липня 1715 році. Був учнем відомого французького гравюриста Бернарда Пікарта, стиль гравірування якого намагався у своїх роботах продовжити. На жаль відомостей про перебування Якоба ван дер Шлея у Хотині віднайти не вдалося. Однак аналізуючи Збірку, поданий ландшафт місцевості бойових дій, деталізацію військово-адміністративної інфраструктури можна певною мірою стверджувати, що її автор безпосередньо перебував при російській армії Голіцина у 1769 року та мав доступ до документів військового характеру, планів місцевості російського командування про це свідчить те, що автор знав як використовувались споруди фортеці турками і після її захоплення росіянами. Варто припустити, що при створенні Збірки працювала ціла команда, інженерів, креслярів, художників, гравюристів, оскільки вона вражає своєю якістю виконання та деталізацією.

Експлікація пропонованих для розгляду карт виконана французькою мовою. Карта під номером VIII. «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les Fauxbourg brule et les environs de 3 Werstes a la ronde leve, representant le Retranchement ennemi les tranches et les batteries des deux cotes du Dnester; leve après la prise de cette Forteresse en 1769» (далі Карта VIII [3, С. 11] більше зосереджується на бойових операціях російської та османської армії з квітня по серпень 1769 року та проведенні ворогуючими сторонами фортифікаційних робіт на підступах до Хотина та Нової фортеці. Карта під номером VI. «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769» (далі Карта VI) [3, С. 9] зосереджує увагу на деталізації інфраструктури самої фортеці.

Карта VIII (рис.1) відзначена орієнтація за сторонами світу «Південь-Північ». Масштабування карти представлене в одиниці виміру відстані «туазах» (toises) в нижньому лівому кутку. Карта дає чітке уявлення про транспортно-логістичну інфраструктуру, фортифікації місцевості навколо Хотина та його околиць.

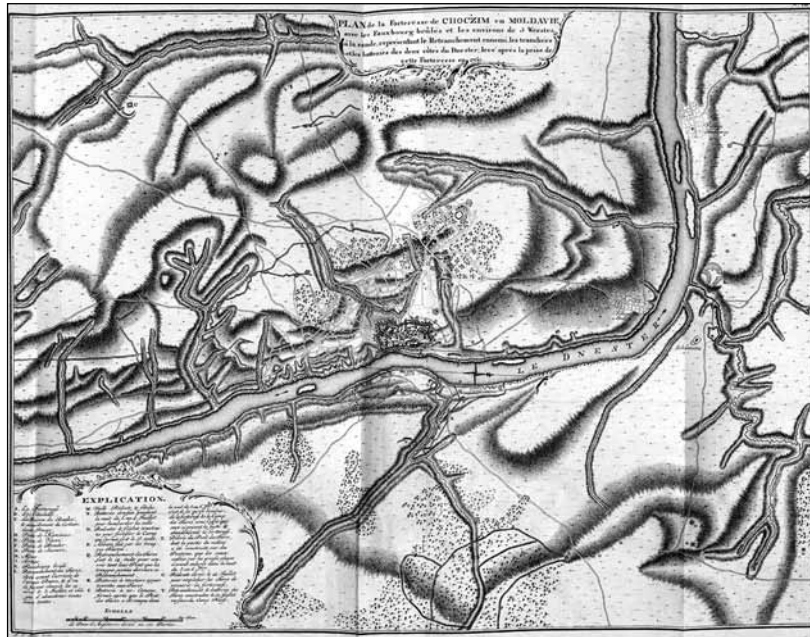

Рис. 1 Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les Fauxbourg brule et les environs de 3 Werstes a la ronde leve, representant le Retranchement ennemi les tranchees et les batteries des deux cotes du Dnester; leve après la prise de cette Forteresse en 1769
Якоба ван дер Шлея

Фактично місто то його околиці турками було перетворено на укріплений район, «серцем» якого стала Нова бастионна фортеця. Місто мало розгалужену систему доріг, які на карті відзначенні двома типами позначок: тип перший формується за допомогою двох паралелей, що складаються з крапок, другий – це дві паралелі, одна з яких крапки інша суцільна лінія. Очевидно автор свідомо робив таке розділення. Перший тип ймовірно позначає шляхи в межах міста та передмістя. Другий тип за межами житлових кварталів. Таким чином автор намагався показати межі міста або якості дорожнього покриття. Частина сучасних доріг міста співпадає з дорогами на карті, а частина вулиць Старого міста по даний час зберегла стару турецьку бруківку. Ван дер Шлей не ви-

окремлює міську забудову навколо фортеці, проте з розгалуженої мережі шляхів можна зробити висновок, що вони слугували деякою мірою межами кварталів. Про це свідчить позначка «К» на карті, якою представлено місто, що було спалене під час бойових дій (Fauxbourg brule). Крім того про існування міста навколо фортеці свідчить картографічне джерело «План австро-польсько-турецького кордону / ERRLAEBUNG DER GRANZ...», що датується 1772 роком (рис. 2). Згідно даного плану місто Хотин складається з двох частин Старе місто (Alte vor Stadt) та Нове місто (Neue vor Stadt). Старе місто розташовується на захід, Нове на південний-захід від фортеці. [4]

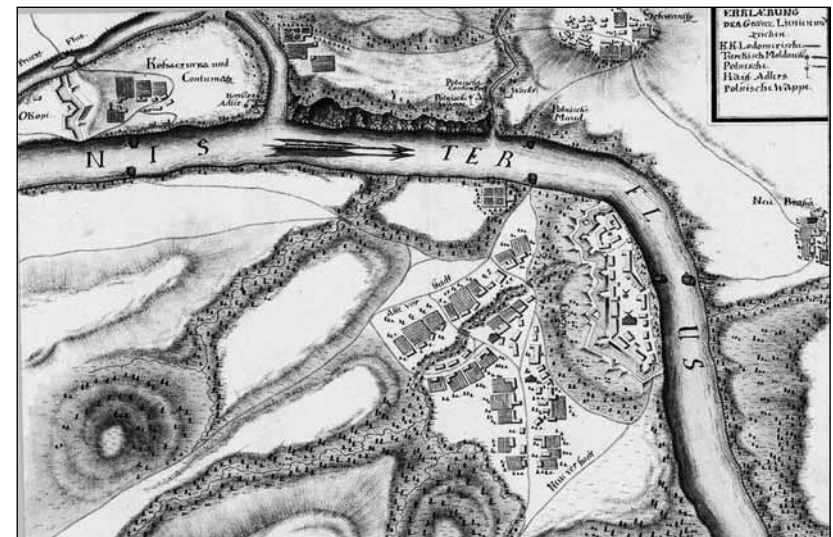

Рис. 2 План австро-польсько-турецького кордону / ERRLAEBUNG DER GRANZ...

За Картою VIII можна відслідкувати внутрішню просторову забудову бастионної фортеці. Проте на цьому ми зупинимось дещо нижче при розгляді карти під номером VI, яка детальніше її зображає. Згідно експлікації джерела фортеця мала четверо воріт: Кам'янецькі (D. Porte de Kaminiac), Яські (E. Porte de Yassi), Бендерські (F. Porte de Bender), Потайні (G. Porte de Secours) або запасні, для втечі. Кам'янецькі воро-

та знаходяться в північно-східній частині фортеці та виходять до Дністра. Яські розташувались у західному секторі між двома бастіонами. Бендерські у південній частині фортеці. Потайні у південно-східному секторі оборонних споруд. З Бендерських воріт розпочинається шлях – напрямом на Бендери. З Кам'янецьких воріт лежить найкоротший шлях вздовж берега Дністра на Атаки (Village Ataki). З Яських воріт шлях відсутній, проте на карті під номером VI він присутній. Примітно те, що ван дер Шлей використовує російську термінологію позначення воріт фортеці, а не турецьку. Це ще раз підтверджує, що він мав доступ до російських документів, інженерних планів, та карт місцевості. Згідно плану фортеця має розгалужену систему мінних галерей ймовірно на найбільш небезпечних напрямках батареїної артилерійської дуелі (Н. Mines).

З півдня та заходу місто оточене укріпленнями, які відмічені позначкою «L» - турецький ретраншемент (Retranchement des Turcs...). На карті чітко видно, що його контури збігаються з рель'єфом яру, який розташовується на південь та південний-захід від фортеці. Основна частина міської забудови («K») також оточені укріпленнями, ймовірно частотомом (в експлікації не відзначанні, але на карті представленні лінією, що формується послідовністю крапок). З північного-заходу та сходу (лівий берег Дністра, поблизу с. Брага) фортеця прикривалась редутом та флешами («M». Vieille Redoute and fleche). Турецький міст («T». Pont des Turcs) слугував переправою. Для її прикриття від ворога, позад мосту на домінуючій висоті, турки збудували додаткові укріплення у вигляді ретраншемента («Q». Retranchement des Turcs). Розгалужена система доріг представлена на плані свідчить про те, що дороги мали як цивільне так і військове значення, оскільки надавали можливість османам перекидати війська за потреби до тих ділянок збудованих ретраншементів, де була найбільша небезпека прориву оборони.

На північний-захід від фортеці за межами частотому розташовуються окремі квартали, які вочевидь формували передмістя Хотина – Румлу. Дані, які підтверджують, що це Румла можна віднайти в картографічному джерелі, яке зберігається в Національній бібліотеці Франції – «Attaque de Chotim» (рис.4) датований 1769 роком, на якому саме на північний-захід від Нової фортеці під позначкою «2» розташовується населений пункт Румла. [2]

За самим передмістям відзначена цікава позначка у вигляді неправильної п'ятикутної зірки. Ймовірно це споруда також оборонного призначення, яка прикривала Хотина та фортецю з північного-заходу. На жаль в легенді карти вона не згадується. Однак можна припустити, що це був невеликий бастіонний форт на підступах до фортеці.

З даного плану можна зробити висновок, що фактично Хотин турками був перетворений у 1769 році на місто-фортецю, яка мала три лінії оборони. Перша, формувалась з системи ретраншементів, що оточували Хотин на певній відстані від нього. Друга, яка безпосередньо прикривала саме місто (характер природи її фортифікації встановити згідно даного плану неможливо). І третя, власне сама Нова бастіонна фортеця з її оборонними спорудами.

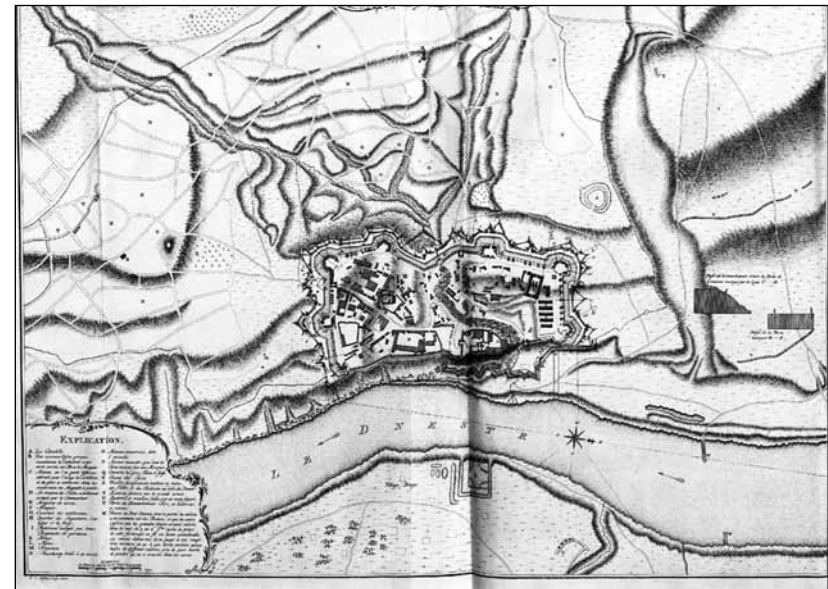

Рис. 3 Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769
Якоба ван дер Шлея

Карта VI Збірки деталізує наявну в 1769 році адміністративно-військову та цивільну інфраструктуру в переважній більшості самої фор-

теці, частково міста. Масштабування в «туазах» (toises). Орієнтування теж саме, що і на попередній карті. Обриси валів фортеці, розміщення бастіонів, локація в'їзних брам, розташування замку, їх форми відповідає сучасним. (рис. 3)

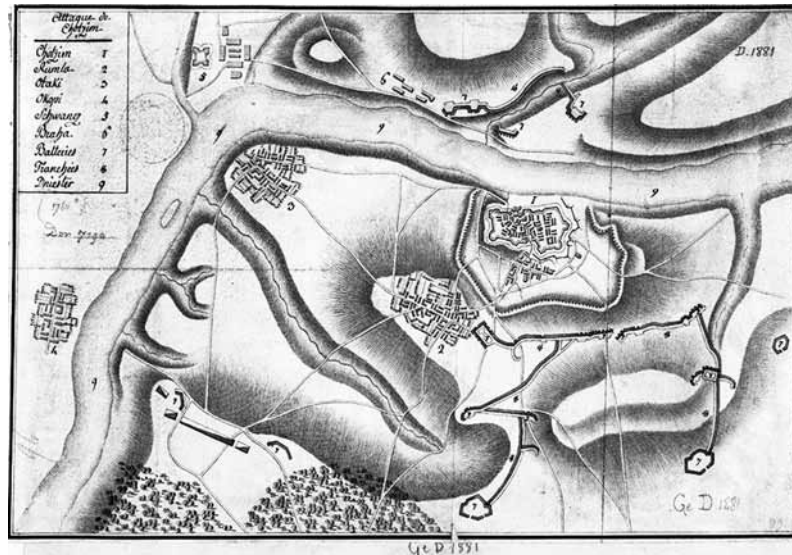

Рис. 4 План «Attaque de Chotin» з Національної бібліотеки Франції

Для зручності аналізу карти автор пропонує умовно розділити фортецю на дві частини: південну (від замку і до Бендерських воріт) та північну з умовною межею поділу, яким є струмок що протікає по території.

Отже, розпочнемо з південної. Згідно поданої експлікації в середині молдовського замку (A. La Citadelle), на території теперішнього комендантського палацу і в його підвалах знаходились склади з порохом, різноманітним артилерійським спорядженням та припасами (C. Maison ou l'on garde differens attirails pour l'usage de l'artillerie et du genie end contenant dans les souterrains un Magazin a poudre). Крім того, в замку розміщувалась старовина православна (грецька) церква, яка турками використовувалась як мечеть (B. Une ancienne Eglise grecque maintenant la Cathedrale et qui avoit servie aux Turcs de Masquie).

Далі вище замку на південь знаходиться будинок паші, який після окупації фортеці, використовувався російським комендантом (D. La maison du Pacha, actuellement occupee par le Commandant). Будинок сформований з трьох окремих споруд, що формують по периметру прямокутник, який має три входи/виходи і великий внутрішній двір. За будинком паші (також на південь) зображена турецька лазня (R. Bains des Turcs). Варто відзначити, що згідно легенди на плані їх три – одна в фортеці, дві за її межами безпосередньо в самому місті (на плані їх можна локалізувати на півдні від Бендерських воріт).

З права від Бендерських воріт автор розміщує два комплекси казарм артилеристів, що складаються з прямокутних та квадратних споруд (кожна з казарм має їх по 6). (G. Casernes des artilleristes). При детальному розгляді казарм артилеристів помітно, що вони згруповані штрих пунктирною лінією від Бендерських воріт на схід майже до Потайних, яка включає до комплексу казарм ще один трапецеподібний об'єкт, що міг мати значення як артилерійського доку для зберігання або ремонту гармат, лафетів.

Через дорогу на захід від казарм артилеристів, графічно відтворенні обриси трьох складів з продовольством (E. Magazin de vivres). Нижче них поки що не ідентифіковані споруди. За ними мечеть квадратної форми (F. Mosqui), яка відокремлюється від внутрішнього простору фортеці огорожею. Огорожа має два входи/виходи крізь, які можна було потрапити на території самої мечеті. Один з них знаходиться з північно-західного боку, інший зі сходу. Згідно плану вхід у мечеть розміщувався з півдня. З західного боку мечеті проглядається добудова. Сьогодні там знаходяться руїни мінарету. Також на захід від фортеці розташовується об'єкт, який заслуговує уваги – стародавній грецький (православний) монастир, перетворений турками на мечеть (P. Ancien monastere grec. don't les Turcs avoient fait une Mosquie). Це сучасна Миколаївська церква.

На схід від мечеті, одразу біля огорожі відзначено літерою М. «Fontaines». Це умовне позначення можна трактувати по різному: фонтани, криниці, резервуари для збирання чи зберігання води та чешми. Їх на карті можна локалізувати 7. З них три в фортеці: поблизу Потайної брами, мечеті та північний захід від замку. Найбільш вірогідно що це були класичні турецькі чешми (cesma), будівництво, яких було

поширене в даній місцевості в османські часи. Одна з них по сьогодні збереглась в Хотині. Їхнє будівництво передбачало прокладання значної кількості підземних водопроводів від витоків джерел до місць призначення враховуючи природний ландшафт місцевості. А оскільки на карті чітко видно, що місто Хотин мало терасовий характер зі значним перепадом місцевості в бік Дністра та враховуючи те, що на карті є струмки та джерела найбільш вірогідним є, що більшість «Fontaines» були чешмами. В експлікації не відмічені, але позначені кам'яні сходи (частково збереглися), що ведуть до мосту.

Найбільш складним сектором для ідентифікації споруд за даним планом являє північна частина фортеці, оскільки можна визначити лише два типи споруд. Перший тип - будівлі зайняті двома полками, які були направленні в гарнізон (I. Batimens occupees par deux Regimens de garnison). Тобто ідентифікувати ці споруди як казарми згідно плану не видається можливості, оскільки османи могли їх використовувати за іншим призначенням. Крім того значна частина споруд з позначкою «I» розташовується і в південній частині фортеці. Другий тип відзначений як квартири для інженерів, майстерня та кузня (H. Quartier des Ingenieurs, l'atelier et la forge). Мало б бути три об'єкти, проте позначено лише один – на північ від замку. Під квартири для інженерів та інженерні майстерні він не може підпадати, власне по причині своїх малих розмірів. Найбільш вірогідно, що там знаходилася кузня.

З Яської брами до Кам'янецької веде дорога, яка повністю відповідає контурам сучасної на території Заповідника. Також варто відзначити, що головний шлях фортеці, який розпочинається від Бендерської брами і закінчується біля В'їздної башти замку, вірізняється від сучасного. Біля Бендерської брами на карті дорога не робить звивини маєже під кутом 90 градусів, яка є сьогодні, а зміщується більш ліворуч. Міст, його опори, що з'єднують замок з фортецею сьогодні на плані відсутні. Дорога проходить по під сучасним мостом та заходить повертаючи в В'їзду башту замку зі сходу. За межами фортеці розташовуються три кладовища грецьке (православне), турецьке, єврейське (Q. Cimetiere des Grecs, Turcs, Juifs).

Турецька фортеця має 18 контрмінних галерей (L. Mines) на найбільш небезпечних ділянках-підступах. На стіни фортеці ведуть 6 виходів (K. Sorties).

Для більш повної ідентифікації інфраструктурних об'єктів Збірку необхідно доповнити інформацією, яку автор віднайшов з інших картографічних та іконографічних джерел. Зокрема точна російськомовна копія плану Якоба ван дер Шлея, яка на сто відсотків співпадає з французькою, але містить дещо більше умовних позначень об'єктів: «План Хотинской крепости в Молдавии... 1769 года». [1., С.16]

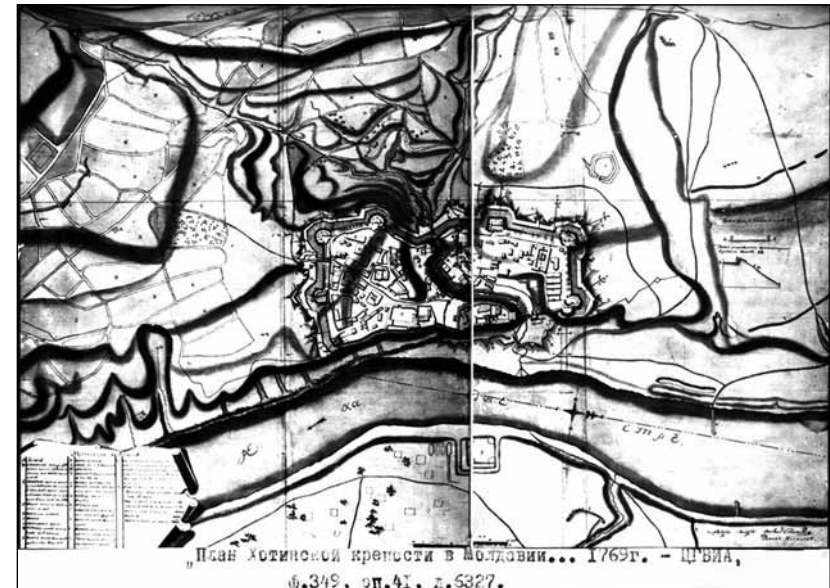

Рис. 5 План Хотинской крепости в Молдавии... 1769 года

«План Хотинской крепости в Молдавии... 1769 года» (рис. 5) має однакові умовні позначення латинськими літерами, що і карта «Plan de la Forteresse de Choczim en Moldavie, avec les environs de 300 toises a la ronde leve après la prise de cette place en 1769», а російська експлікація тотожна французькій. Ось її експлікація: А. Замок; В. Старинная греческая церковь которая турками употреблялась мечетью опять городовая российская церковь; С. Магазины всякими артиллерийскими инженерными припасами... пороховые погреба...; D. Бывший башенской... комендантский дом; Е. Провиантные магазины;

Е. Мечеть; Г. Артилерийные казармы; Н. Инженерной команды квартиры...деловой дворь и кузница; І. Строение занятое двумя полками которые определенные в гарнизонъ; К. Сортии или выход; Л. Мины под...; М.Фонтаны; N. Форштатъ вызженной апреля 19 дня 1769 года; О. Оставшие послъ пожару строения; Р. Бывший греческий монастырь употреблен турками мечетью; Q. Кладбища греческое, турецкое, жидовское; R. Турецкие бани; S. Старинное развалившие укрепление... за Днестром редут; Т. Батареи деланные ... армией; У. Батареи траншеи деланные отъ...; V. Часть турецкого ретраншементу пушечные батареи; W. Часть оставшего неприятельского моста средина которого была наведена напантонахъ.

Так під позначкою Н. Инженерной команды квартир...деловой дворь и кузница на схід від Яської башти, по обидва боки доріг присутні два комплекси споруд об'єднаних лініями – ймовірно «деловой дворь» (французький аналог «майстерні» з плану ван дер Шлея). Також під північним фасадом валів фортеці прослідковується 5 однотипних споруд найсхідніша з яких відзначена як «Н». Очевидно це і є квартира інженерів. Російська карта ідентифікує ще одне кладовище на південь від фортеці.

План значно розширює кількість чешме. Дві з них знаходяться на південь від фортеці при витоків струмків, ще дві на захід від південно-західного бастиону та дві поблизу замку біля струмка, що розділяє фортецю навпіл. Російська карта ідентифікує ще одну турецьку лазню, яка знаходилась на північний-схід від мечеті («Р»). Крім того дане джерело в комплексному розгляді з «ПРОСПЕКТЪ ХАТИНСКОЙ КРЕПОСТИ лежащей на реке Днестре въ какомъ она состояни находится по взятъ отъ турокъ российской императорской армии то есть от 1769 года» (далі Проспект 1769 року) (рис.6) дає можливість уточнити деякі позиції по мечеті в середині фортеці (об'єкт «F»). [1., С.18] Існує три варіанти Проспекту 1769 року, які не відрізняються між собою експлікацією, зображенням фортечних споруд. Однак різняться своєю назвою та певною мірою деталізацією. «План Хотинской крепости в Молдавии... 1769 года» вказує на те, що зі сходу мечеті є прибудова, яка аналогічна прибудові з заходу (мінарету). Однак Проспект надає уточнюючу інформацію, що там знаходилась ще один вхід/вихід. Отже згідно встановленої інформації мечеть мала два входи/виходи: зі сходу та півдня.

Проспект 1769 року та «План о дальней ситуацие Хотинской крепости 1769 года» [1., С.15] (рис. 7) надає можливість ідентифікувати, на карті VI ван дер Шлея ще дві споруди.

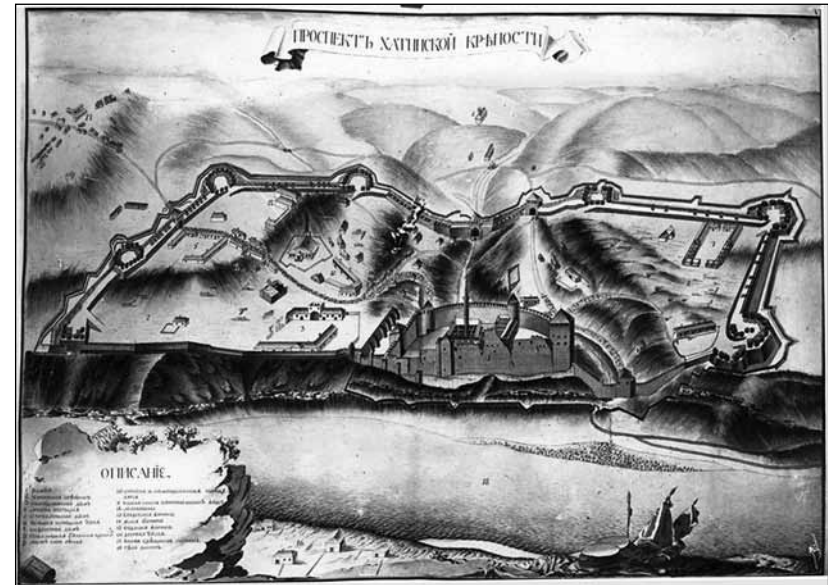

Рис. 6 ПРОСПЕКТЪ ХАТИНСКОЙ КРЕПОСТИ лежащей на реке Днестре въ какомъ она состояни находится по взятъ отъ турокъ российской императорской армии то есть от 1769 года

В експлікації під номером «10» Проспекту 1769 року знаходиться підпис «Аптека и комендантская канцелярия». Аналогічний підпис під позначкою «S» знаходимо і в «План о дальней ситуацие Хотинской крепости 1769 года». На Карті VI ван дер Шлея на північний-схід від мечеті, де за згаданими джерелами розташовуються «Аптека и комендантская канцелярия», знаходяться будівлі зайняті двома полками, які були направлені в гарнізон (І. Batimens occupies par deux Regimens de garnison). Отже, дійсно російські військові в 1769 році переобладнали ряд османських будівель під казарми, оскільки форштати міста були дуже сильно поруйновані та розоренні бойовими діями і росіяни відчували брак зимових квартир. Це підтверджує велика кількість позначок «І» на Карті VI.

Наступне картографічне джерело, яке датується 1769 року – «План Хотинской крепости с показанием... 1769 года» [1., ст.17] (рис.8) локалізує на південний-схід від Бендерської брами «лазаретъ» під позначкою «М». Згідно плану даний об'єкт займав дві споруди доволі значних розмірів. У тому ж напрямку від Бендерських воріт за кладовищем (Р) на плані можна побачити ще один водний об'єкт: фонтан (К), який не відзначений на жодній попередньо розглянутій карті. Загалом експлікація даного джерела повністю відповідає описам попередніх планів.

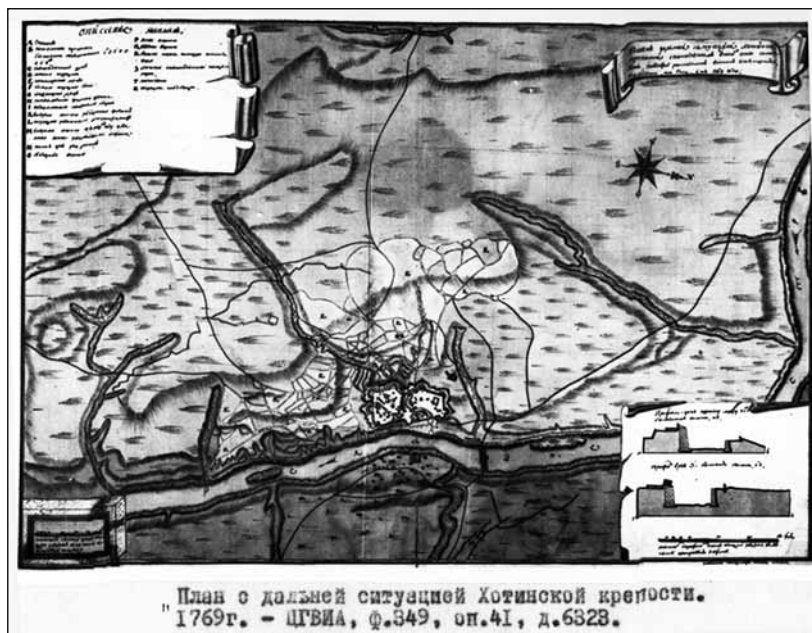

Рис. 7 План о дальней ситуации Хотинской крепости 1769 года

Привертає увагу на всіх розглянутих картографічних та іконаграфічних джерелах споруда в північно-західній частині фортеці. Вона складається з двох симетричних об'єктів, що формують видовжений прямокутник, з внутрішнім двором по середині. На карті VI та «План Хотинской крепости в Молдавии...1769 года» вона представлена як «I. Строение занятое двумя полками которые определенные в гарни-

зонь», але оскільки багато споруд росіянами були переобладнані в казарми, об'єкт міг мати й інше призначення. Єдине джерело де згадана споруда не фігурує як казарма – це все той же Проспект 1769 року. Під позначкою «7» в експлікації бачимо «Инженерной домъ». Також на карті VI, «План Хотинской крепости в Молдавии...1769 года» споруда виглядає ідентично, а на Проспекті та «План Хотинской крепости с показанием... 1769 года» східна її частина відсутня (знищена або розібрана). Але знову ж, яке було призначення споруди в турецький час встановити поки, що ми не можемо.

Рис. 8 План Хотинской крепости с показанием... 1769 года

Згідно розглянутих джерел ми поки, що чітко не ідентифікували казарми, де б міг розміститись османський гарнізон. Необхідно звернутись до більш ранніх картографічних джерел, що є у розпорядженні, а саме: «План главной Хотинской крепости в Молдаве». 19 августа 1739 г., [1., С.13] (рис.9) «План Хотинской крепости с минами... подвод для подрывания...». Октябрь-ноябрь 1739 г. [1., С.14] (рис. 10).

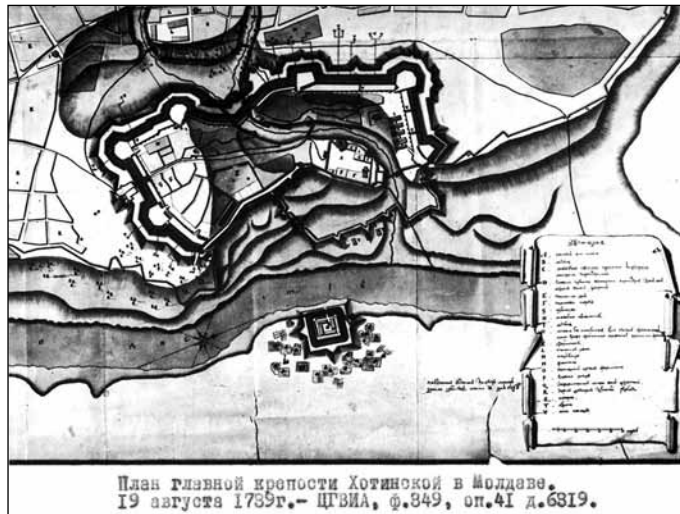

Рис. 9 План главной Хотинской крепости в Молдаве. 19 августа 1739 г.

Рис. 10 План Хотинской крепости с минами... подвод для подрывания... Октябрь-ноябрь 1739 г.

На обох запропонованих планах на північ від замку розташовується 5-6 однотипних споруд, одну з яких нам вдалось ідентифікувати як квартира для інженерної команди. В описі «План главной Хотинской крепости в Молдаве». 19 августа 1739 г., під відміткою «S» значиться – казарми. На Карті VI ідентичні споруди розташовуються на тому ж місці. Експлікація цього ж джерела містить інформацію про розташування під умовним позначенням «L» «пашинських будинків» на захід від фортеці, неподалік сучасної Миколаївської церкви. Але в фортеці є окрема позначка «E» для позначення «пашейного дома». Це може пояснюватись, що «пашейный домъ» («Е») слугував «робочим місцем» турецького чиновника, а «пашейные дома» (L) слугували замиськими резиденціями (житлом) турецької знаті.

Два розглянутих плани підтверджують наявність ще однієї мечеті в північно-східній частині фортеці (позначки «I» та «M»). Хоча на планах 1769 року там міститься «Інженерний будинок». Ймовірно турки в проміжку між 1739-1769 рр. побудували певний адміністративний комплекс, а сама мечеть стала його частиною.

«План Хотинской крепости с минами... подвод для подрывания...». Октябрь-ноябрь 1739 г. цікавий тим, що дає можливість віднайти ще одну криницю (або чешму), яка розташовується на території палацу паші.

Розгляд картографічних джерел був би не повним без «Планъ Крепости Хотина с прожектком какимъ образомъ можно привести въ состояние ретраншементъ окружающій предместіе, а самую Крепость со стороны реки прикрыть другою Крепостию, которая, въ случае взятия ретраншемента, можетъ командовать внутриностію города, расположеннаго на skate горы. 1807 года». [1., ст.22] (рис.11). План цікавий тим, що дає можливість ідентифікувати ще 4 мечеті. Одна з них на південь від Бендерських воріт. Ще одна знаходиться на південному-заході від фортеці. Там же відзначенні ще два цікавих об'єкти: «Жидосинагога» та «Армянская церковь». Поряд знаходиться «баня». Далі на північ від «бані» розміщується ще одна мечеть. І остання мечеть розташовується на північний-захід від фортеці.

Встановивши інфраструктуру Хотина та фортеці, за картами XVIII століття, можна накласти їх на сучасну топографічну карту місцевості та зробити прив'язку об'єктів до сучасних орієнтирів, що дасть можливість продовжити подальші дослідження.

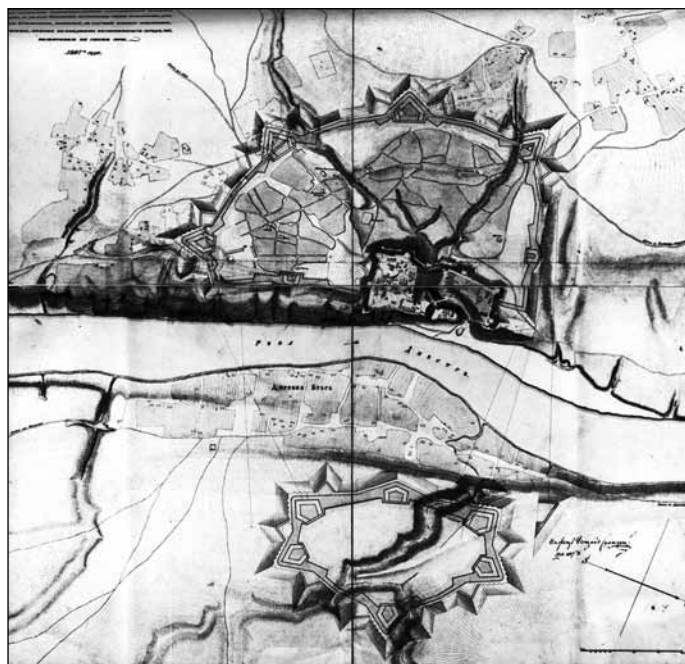

Рис. 11 Планъ Крепости Хотина с прожектором какимъ образомъ можно привести въ состояніе ретраншементъ окружающій предместьє, а самую Крепость со стороны реки прикрыть другою Крепостию, которая, въ случае взятія ретраншементъ, можетъ командовать внутриностію города, расположеннаго на скате горы. 1807 года

Підсумкова таблиця отриманих результатів нанесених об'єктів на топографічну карту

№ з/п	Об'єкт	Локація на топографічній карті з координатами
Локація кладовищ		
1	Кладовище	В кінці вулиці Боженка (на пагорбі)
2	Кладовище	Перехрестя вулиць Шинкаренка та Сагайдачного
3	Кладовище	На південний-схід від п. П. Сагайдачного

4	Кладовище	В кінці вул. Репіна
Локація мечетей, культових споруд		
1	Мечеть	В середині замку (церква Преуспіння Святої Богородиці)
2	Мечеть	Руїни мечеті в фортеці
3	Мечеть	В північно-західному секторі фортеці
4	Мечеть	По вулиці Боженка
5	Мечеть	На південь від бойні
6	Мечеть	Перехрестя вулиць Сагайдачного та Дністровської
7	Мечеть	Вул.Кутузова, на північ від Турецького мосту
8	Мечеть	Миколаївська церква, вул. Кутузова
9	Вірменська церква	Вул.Дністровська, на південний-схід від Турецького мосту
10	Синагога	На південь від Турецького мосту
Локації лазень		
1	Лазня	В фортеці на схід від руїн мечеті 48°31'11.41"Пн/26°29'55.42"С
2	Лазня	Вул. Сагайдачного, на північ від перехрестя вулиць Сагайдачного та Дністровської 48°30'52.16"Пн/26°29'58.71"С
3	Лазня	Перехрестя вулиць Сагайдачного та Дністровської 48°30'51.06"Пн/26°29'57.31"С
4	Лазня	На північний-схід від Миколаївської церкви 48°31'11.47"Пн/26°29'24.94"С
5	Лазня	На південь від Турецького мосту 48°30'54.95"Пн/26°29'40.68"С
Локація Чешме/криниць		
1	Чешме/криниці	На захід від Північної башти замку 48°31'21.25"Пн/26°29'51.88"С
2	Чешме/криниця	На північний-захід від Північної башти замку 48°31'22.18"Пн/26°29'49.44"С

3	Чешме/ криниця	На південний-захід від башти Коменданта в замку 48°31'19.28"Пн/26°29'51.84"С
4	Чешме/ криниця	На схід від сучасних гарнізонних майстерень в фортеці 48°31'14.56"Пн/26°29'57.05"С
5	Чешме/ криниця	На схід від руїн мечеті в фортеці 48°31'11.59"Пн/26°29'54.04"С
6	Чешме/ криниця	На північ від Потайних воріт 48°31'9.95"Пн/26°29'59.75"С
7	Чешме/ криниця	На захід від Яських воріт 48°31'15.16"Пн/26°29'37.21"С
8	Чешме/ криниця	Поряд Миколаївської церкви 48°31'9.14"Пн/26°29'24.06"С
9	Чешме/ криниця	На північний-схід від Турецького мосту 48°31'2.12"Пн/26°29'41.74"С
10	Чешме/ криниця	На північний-схід від Турецького мосту 48°31'4.75"Пн/26°29'42.01"С
11	Чешме/ криниця	Перехрестя вулиць Шинкаренка та Дністровської 48°30'53.48"Пн/26°29'52.00"С
12	Чешме/ криниця	На схід від Бойні 48°31'3.16"Пн/26°30'2.73"С
13	Чешме/ криниця	На схід від Бойні 48°31'3.27"Пн/26°30'4.30"С
14	Чешме/ криниця	На південний-схід від Бойні 48°30'56.25"Пн/26°30'7.69"С
15	Чешме/ криниця	На південний-схід від Бойні 48°30'54.17"Пн/26°30'14.14"С

Отже, згідно отриманих результатів було локалізовано 8 мечетей, вірменську церкву, синагогу, чотири кладовища, 15 криниць/чешме, п'ять лазень. Місто Хотин складалось з двох частин: Старого та Нового міста, мало розвинену дорожню інфраструктуру, мало три оборонних лінії. До інфраструктури фортеці входили: казарми гарнізону, артилерійські казарми, квартири інженерів, інженерні майстерні, кузня, порохові склади, палац паші, аптека та комендантська канцелярія, три водосховища питної води / чешме, лазня, дві мечеті.

Джерела та література:

1. КОМПЛЕКС СООРУЖЕНИЙ КРЕПОСТИ XIII-XVIII вв.. Памятник архитектуры Ясские ворота XVIII в. Том III. Историческая справка и Иконографический материал – К. : Украинский специальный научно-реставрационный проектный институт «УКРПРОЕКТРЕСТАВРАЦИЯ» 1980. /ДІАЗ «Хотинська фортеця», Ф.1. – 72 с.
2. Bibliothèque nationale de France. Attaque de Chotzim [Електронний ресурс] / Bibliothèque nationale de France – Режим доступу до ресурсу:
3. <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb406823819>.
4. Jacob van der Schley. Guerre entre la Russie et la Turquie 1769 / Jacob van der Schley. – Paris, 1830. – 15 с.
5. National Széchényi Library. Hotin és környéke [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://maps.hungaricana.hu/en/OSZKTerkepar/208/?list=eyJxdWVyeSI6ICJob3RpbiJ9>.

Будзан Дмитро
(м. Хотин)

О.С. АФАНАСЬЄВ-ЧУЖБИНСЬКИЙ «НАРИСИ ДНІСТРА», ЯК ДжЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ХОТИНЩИНИ

Стаття присвячена аналізу праці О. Афанасьєва-Чужбинського «Нариси Дністра», що містить важливі дані з історії Хотинщини ХІХ ст.

Ключові слова: Нариси Дністра, Афанасьєв-Чужбинський, Хотинщина.

Минулим Хотинщини вже декілька століть цікавляться дослідники, мандрівники, любителі історії, археологи, краєзнавці, науковці. Історії Хотинщини присвячені сотні статей, розвідок, науково-популярних видань, путівників тощо.

Вивченням історії Хотинщини займалися дослідники Молдови, Польщі, Румунії. Вагомий внесок зробили і вітчизняні вчені. [4, С.1-2]

Новим етапом у вивченні історії Хотинщини стали наукові дослідження істориків Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, зазначені історичні здобутки дозволили ліквідувати значну кількість вигадок чи перекручень, які передруковувались з одного видання в інше.

Однак, фундаментом сучасних досліджень стали дописи відомих історичних постатей. Зокрема, молдавського літописця Грігоре Уреке, польського хроніста Яна Длугоша, румунського історика З. Арборе. Одним з надзвичайно показових джерел до вивчення історії Хотинщини ХІХ ст. стало ґрунтовне краєзнавче та етнографічне дослідження О. Афанасьєва-Чужбинського – «Нариси Дністра».

Метою даної статті є характеристика біографії О. Афанасьєва-Чужбинського та аналіз «Нарисів Дністра», як важливого джерела з досліджень історії Хотина.

28 лютого 1817 року в сім'ї поміщиків Афанасьєвих, які володіли маєтком у с. Ісківці Лубенського повіту Полтавської губернії, народився син Олександр. Його батько був росіянином, а мати – українкою.

Дитинство О. Афанасьєва, за словами його біографа Петра Бикова, проминуло в селі «на лоні благодатної української природи, серед па-

тріархального життя народу, багатого на поетичні перекази про хоробре козацтво, славних запорожців».

У 1834-1836 роках навчався в Ніженській гімназії вищих наук. Закінчивши навчання та відпочивши на селі у батька, Афанасьєв вступив на військову службу, потім повернувся на Україну. Від 1847 року служив у канцелярії Воронежського губернатора, був редактором неофіційної частини газети «Воронежские губернские ведомости».

Брав участь в етнографічній експедиції морського міністерства по півдню Російської імперії. О. Афанасьєв знайшов розраду в літературній творчості. Першим його друкованим твором став вірш «Кольцо», опублікований у 1838 році в часописі «Современник». Сумуючи за рідною Полтавщиною, він підписав його псевдонімом «Чужбинський», з яким відтоді назавжди зрісся, і який певно мірою став для нього прощальним. До 1851 року митець користувався лише ним, а від 1853 року і до кінця життя підписував свої твори подвійним прізвиськом Афанасьєв-Чужбинський, іноді записуючи другу частину не через дефіс а в дужках. [1, С.8-9]

Утім, Афанасьєв-Чужбинський не лише досліджував українську мову, а й писав нею. Треба зазначити, що переважну більшість своїх творів він написав російською мовою, як і інші письменники того часу. Але досить прочитати будь-яку поезію із збірки «Що було на серці», аби переконатись, що українською в нього була думка.

1855 рік поклав початок новому в житті письменника, він був обраний до участі в етнографічній експедиції. У 1856-1860 роках здійснив дослідження берегів Дніпра й Дністра. Результатами цих мандрівок стала книга у двох томах – ґрунтовне краєзнавче та етнографічне дослідження і водночас захопливий художній твір у жанрі дорожніх нотаток з безліччю живих діалогів. [1, С.14-15]

У другому томі дослідження «Нариси Дністра», описано життя прибережних містечок і сіл у межах тодішніх володінь Російської імперії: від села Анути вище Хотина і до Дністровського лиману.

Читаючи оповідки О. Афанасьєва-Чужбинського, дізнаємося про природу, старожитності й, насамперед, про заняття, побут і звичаї мешканців обох берегів Дністра. Як писав він сам: «...читателю нет дела до личных впечатлений путешественника; ему нужны не описания природы, к которым, впрочем, туристы часто прибегают для наполне-

ния страниц, а подавай картины быта со всеми подробностями, да и эти подробности укладывай так, чтоб не лишены были замечательности.» Нехай ця фраза й іронічна, але жанр «Нарисів Дністра» в ній визначено доволі точно.

Нариси розпочинаються припущеннями, щодо етимології основних етнонімів місцевості. Землі від Онута до Хотина автор називає російською Буковиною, де ще можна було побачити сліди турецького панування у вигляді садів та фонтанів.

Епізод за епізодом перед нами розгортається ціла галерея подністрянських містечок і сіл, разом з їхніми мешканцями: руснаками (бессарабськими українцями), молдаванами, євреями, липованами (росіянами-старообрядцями), вірменськими, болгарськими, німецькими та шведськими колоністами. [1, С.6-7]

Наприклад, про одне із сіл, яке лежить на правому березі Дністра, Чужбинський зазначає: що із Рухотина до Рашкова веде чудова дорога, яка проходить звивистим берегом Дністра попід стрімкими скелями, що нависають над дорогою химерними обрисами. На іншому березі лежить вкрай мальовниче галицьке містечко Звониград, відоме в історії. На горі стоїть гарний будинок оточений тополями, а зеленими пагорбами стелеться великий сад. За Рашковом лежать Гордівці. Неподалік від Гордівців є великий яр, яким іде дорога до Хотина. Дно яру всіяне водяними млинами, і тут, наскільки я міг помітити, під різними приводами збираються євреї. [1, С.118]

Необхідно відзначити, що говорячи про походження назви міста Хотин, Чужбинський, одним з перших зазначив слов'янські корені цього етноніма: «... я і не думаю, що його околиці колись були заселені румунським плем'ям. Молдавани його теж називали Хотином, про що згадується в літописах, і навіть турки, які любили перекручувати місцеві назви, цього разу відступили від свого звичаю, і в офіційних паперах Хотин залишився Хотином». [1.С.19] Такі висновки О. Афанасьєва-Чужбинського дістали наукове обґрунтування вже у сучасних дослідженнях О.М. Масана. [2]

Читаючи враження мандрівника про загальний вигляд міста, розумієш, що мало, що змінилось в Хотині за останні півтора століття: сьогодні Хотин – це у дощові дні непролазне багно, а в сухі – цілі хмари пилюки. [1, С.20]

Розповідаючи про Хотин, Чужбинський приділяє увагу детальному опису самого міста, його забудові, інфраструктурі, побуту, торгівлі, оборонним укріпленням, згадує і про історичні пам'ятки та Хотинську фортецю.

Отже, аналіз відомостей з «Нарисів Дністра» є важливим джерелом у вивченні історії та етнографії Бессарабії ХІХ ст.

Джерела та література:

1. Афанасьєв-Чужбинський О.С. Нариси Дністра. – Львів, 2016. – с. 524
2. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: історичний нарис. – Чернівці, 2002. – с. 464
3. Масан О. Виникнення та розвиток Хотина в добу середньовіччя// Хотину 1000 років. Матеріали міжн. наук. конф. – Чернівці, 2000. – С. 8-20
4. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – с. 128
5. Руснак О. Дослідження історії Хотинської фортеці в історіографії// Джерела з історії Хотина та Хотинщини. Матеріали міжн. наук. конф. – Чернівці, 2006. – С.79-87

Буйновська Єлизавета
(м. Хотин),
Ільків Микола,
Калініченко Віталій
(м. Чернівці)

ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2017 р.

Під час археологічних розкопок на території Хотинської фортеці у 2017 р. продовжено дослідження у підвалі біля Північної вежі замку, а також у значній мірі було розкрито рештки Руської брами з кам'яними муруваннями. У результаті отримано нові додаткові матеріали для датування цих об'єктів чи їх окремих складових, а також виявлено знахідки нового часу: фрагменти керамічного посуду, кахель і люльок, фрагменти напівфаянсових і порцелянових посудин, вироби з чорного та кольорових металів.

Ключові слова: Хотинська фортеця, замок, археологічні дослідження, Руська брама.

Хотинська фортеця належить до еталонних пам'яток оборонної архітектури, всебічне вивчення якої можливе тільки на основі комплексного використання писемних, іконографічних, археологічних і, власне, архітектурних джерел. Упродовж багаторічних досліджень вдалося з'ясувати основні віхи її історичного минулого [19; 10; 11; 14; 15; 12]. Водночас чимало аспектів залишаються нез'ясованими чи дискусійними й, відповідно, продовжують бути актуальними для подальших наукових студій. Порухити нові питання, ґрунтовніше пізнати тисячолітню історію «твердині на Дністрі» дозволяють матеріали археологічних досліджень, примножуючи джерельну базу з кожним польовим сезоном. Попереднього огляду та введення до наукового обігу потребують результати польових досліджень 2017 р., які проводилися на двох ділянках Хотинської фортеці (рис. 1).

Перший розкоп було закладено у розриві західної куртини Нової фортеці між західним (V) і північно-західним (VI) бастіонами, який відомий в історіографії та серед місцевого населення як Руська брама. У

результаті проведених досліджень у північній і південній стінках проходу розкрито кам'яні мурування брами із прямокутних тесаних блоків каменю (вапняк жовто-сірого кольору?) на вапняному розчині на висоту до 15 рядів кладки. Шви між блоками акуратно затерті сумішшю червоного відтінку, можливо, через додавання тертої цегли, що не зафіксовано на інших ділянках фортеці. Значний відсоток зовнішньої поверхні блоків та у меншій мірі швів між ними покриті численними графіті, виконаними різними за глибиною та шириною лініями. Попередньо можна говорити про окремі літери і надписи кирилицею та латиницею (наприклад, «К.Б.», «ННА», «ШКОЛА», «НИКИТИН», «ВОЙ К Р.К.К.А.», «МУ», «KN», «PODCAMEN»?), цифри-дати («1878», «1909»?), а також окремі знаки (лінії, насічки, ромб, хрести, свастики й ін.).

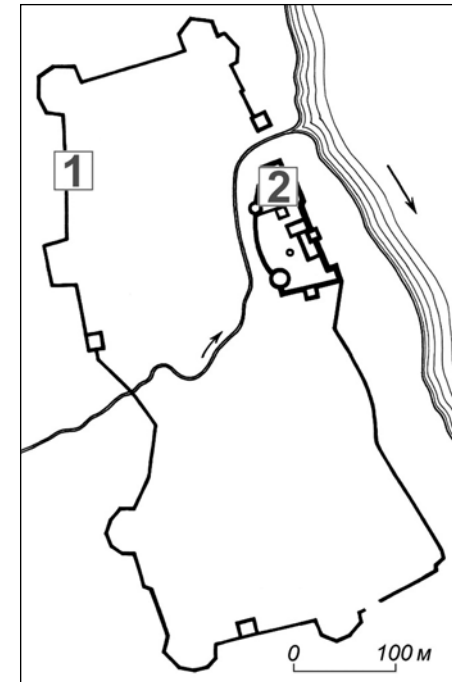

Рис. 1 Місця проведення археологічних досліджень на території Хотинської фортеці в 2017 р. (1-2).

Для стратиграфічних спостережень посеред розкопу паралельно валу-куртини була залишена бровка (шириною у верхній частині 1 м), яку не було знято для запобігання руйнуванню відкритих мурувань під тиском землі. Тому розкриття долівки Руської брами та повне вивчення бокових стін – справа майбутнього, що має супроводжуватися проти-аварійними та консерваційними заходами.

Виявлений на даній ділянці матеріал представлений в основному фрагментами керамічних виробів – посуду, пічних кахель і люльок. Серед останніх виділяється виповнююча кутова кахля (ширина – 9,5 см) з мотивом вазона із виноградним гроном й зеленою поливою (рис. 2, 2). З поміж посуду варто згадати про напівфаянсові чаші-піали малоазійського виробництва, переважно з кобальтовим рослинним розписом (рис. 2, 4-5). На одному денці (діаметр – 2,6 см) нанесено клеймо у вигляді 6-променевої розетки, характерної для продукції м. Кютах'я. Крім керамічного та напівфаянсового посуду трапився фрагмент казана з чорного металу із товщиною стінок 0,3-0,4 см, аналогії якому відомі з попередніх досліджень Хотинської фортеці [4, с. 176, рис. 3, 4], а також Самарі – Богородицької фортеці [7, с. 84, рис. 42-43; 8, с. 49, рис. 22, 1-3].

Вироби із кольорових металів представлені гудзиками різних типів (у т.ч. з цифрами «6» та «17») (рис. 2, 6-8), свинцевими кулями різних калібрів, гільзами від нарізної вогнепальної зброї, пряжками. Виділяється пряжка-застібка у вигляді прямокутної латунної пластини (4,2×3,4×0,1 см) із трьома цільними штифтами-заклепками вздовж краю (одна із яких – втрачена) (рис. 2, 10). Разом із щитком відлтий гачок у вигляді загнутої пластини. Ідентичної конструкції знахідки, ідентифіковані як застібки від ботфортів і датовані у межах XVII-XVIII ст., виявлено в Самарі – Богородицькій фортеці [7, с. 55, рис. 22, 10-11; 8, с. 18, рис. 9, 4-5]. Виявлено також зламаний у верхній частині бронзовий гачок для кріплення піхов холодної зброї (6×1,4×0,2 см) (рис. 2, 11), аналогії якому відомі серед матеріалів більш ранніх досліджень Хотинської фортеці [5, с. 64-65, рис. 1, 2], а також із Самарі – Богородицької фортеці [7, с. 60-61; 8, с. 12-13, рис. 6, 1-6]. У межах розкопу знайдено також свинцеві пломби, одна із яких – російська. Нумізматичний матеріал представлений грошовими номіналами Речі Посполитої, Османської та Російської імперій. Заслугує на увагу вирізаний із перламутру гудзик.

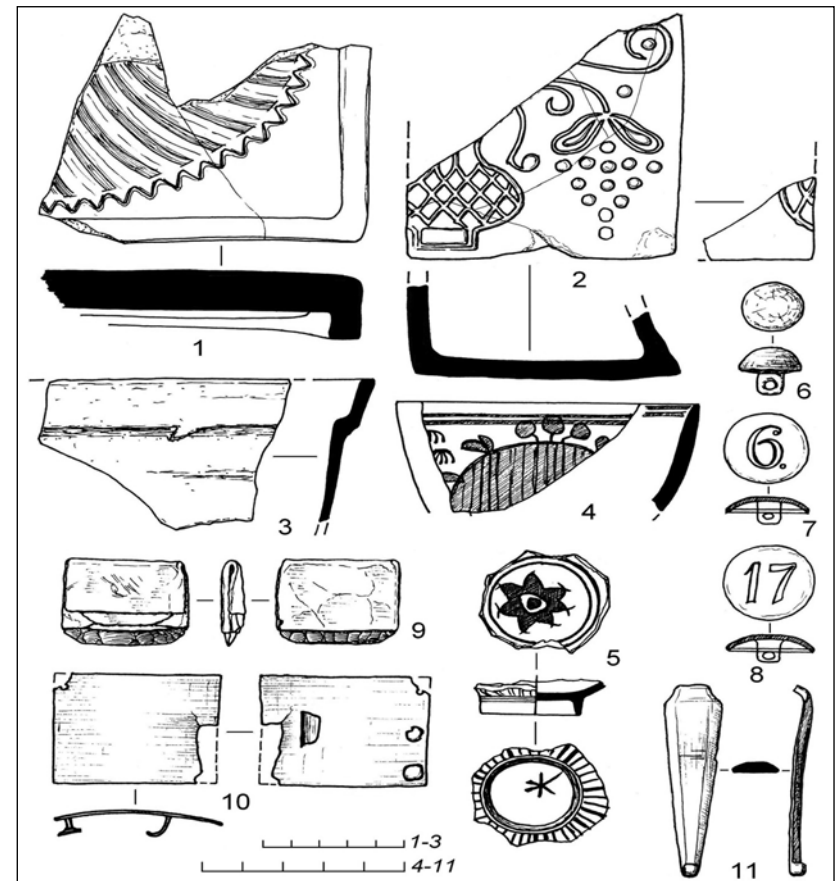

Рис. 2 Індивідуальні знахідки з археологічних досліджень Хотинської фортеці у 2017 р.: 1-2 – фрагменти кахель; 3 – фрагмент вінець залізного казана; 4-5 – фрагменти напівфаянсових чаш; 6-8 – бронзові гудзики; 9 – рушничний кремій у свинцевій обгортці; 10 – латунна застібка-пряжка; 11 – бронзовий гачок від піхов холодної зброї.

За припущенням Ю.В. Мисько та Є.В. Буйновської, Руська брама була зроблена у західній куртині під час перебування фортеці під російським підпорядкуванням [12, с. 102; 13, с. 16-17], можливо, й під час ремонтних робіт 1812 р. Таку думку піддав сумніву І. Сапожніков, запро-

понувавши натомість, що «перебудови мали місце у 1820-і роки, хоча і не пізніше 1844 р.» [18, с. 100].

Наявний документальний та іконографічний матеріал цілком спростовує останнє із припущень. Цілком зрозуміло, що Руська брама була споруджена після 1806 р., тобто після захоплення фортеці російськими військами, й не пізніше 1856 р., коли об'єкт передали у розпорядження муніципальної влади. На плані фортеці 1807 р. ця брама ще відсутня [16, рис. 10]. Відомо, що не пізніше 2 березня 1812 р., тобто ще до підписання Бухарестського мирного договору й, відповідно, офіційного підпорядкування території Пруто-Дністровського межиріччя Російській імперії, «...генералу Гартингу поручено произвести в Хотине предположенные работы к поправлению и усилению сей крепости» [1, с. 825]. Уже 4 березня військовий інженер генерал-майор Гартінг відправився у Хотин і станом на 26 березня приступив до виконання дорученої йому роботи [2, с. 854]. Із того ж листа-відношення М.І. Кутузова М.Б. Барклаю-де-Толі дізнаємося, що для реалізації цього завдання передбачалася допомога таємного радника, головуєчого у диванах Молдавії та Валахії, В.І. Красно-Мілашевича: «2000 человек рабочих людей из обывателей и 150 воловых подвою от земли... Люди сии по возможности снабжены будут топорами, лопатами, заступами и сапами». Також дозволено використовувати солдатів гарнізону, виділених хотинським комендантом [2, с. 854]. Однак до осені 1812 р. в день могло задіюватися до 11 тисяч робітників та 250 возів [12, с. 101-102], що, безсумнівно, свідчить про великі масштаби робіт.

У відношенні № 284 від 5 квітня 1812 р. М.І. Кутузов повідомляв, що: «Генерал-майор Гартинг присовокупляет в своем донесении ко мне, что по подробному осмотру крепости Хотинской назначены и уже начаты новые верки на ближних высотах, связанные с крепостью и под ее защитой» [3, с. 862-863]. Із тексту документу зрозуміло, що з точки зору інженерного, артилерійського та продовольчого забезпечення Хотинська фортеця посилено й екстрено готувалася до потенційної облоги. Цю ж інформацію дещо згодом подав О. Мартос: «Крепость Хотинъ лежит при Днестре на правомъ берегу онаго. Позиція ее самая невыгодная для сильной и правильной обороны и потому въ начале 1813 года Г. Г. М. Гартингомъ исправлена по возможности; на ближайшихъ вредныхъ высотахъ устроены отдельные укрепления хоро-

шей профили съ палисадами» [9, с. 139]. Очевидно, що мова йде про два верки («лівий» і «правий»), вірніше аванверки, споруджені на південний захід та захід від фортеці та з'єднані з нею «покрытымъ путемъ» [14, с. 54]. Якщо шлях від південно-західного (лівого) верка виходив у рів біля південно-західного (ІІІ) бастіону і легко з'єднувався із внутрішнім простором фортеці через Бендерську браму, то шлях від західного (правого) верка виходив у рів Нової фортеці між V і VI бастіонами. Це значно ускладнювало доступ до найближчої Ясської брами. Тому для належного функціонування цього верка й була, очевидно, споруджена нова Руська брама, додатково прикрита люнетом.

Особливо важливі для датування Руської брами копії двох документів з Російського державного військово-історичного архіву, опубліковані В. О. Сандуляком [16, рис. 11, 12]: 1) «Планъ Хотинской Крепости съ Показаніемъ работъ Произведенныхъ въ 1812 году на Приведенія ЕЯ въ Оборонительное Состояніе, кои означены Покритіемъ, Каменная работа Красною, Плотничная Деревянною, отрывка Земли Житкою Тушью насыпка Оной Земляною, Покрытіе крыши Железными листами Синею и Дерновая Кладка Зеленою Красками. Сочинено въ Хотини при Временной Инженерной Команде Марта 30 дня 1813 Года»; 2) «Планъ Хотинской Крепости съ показаніемъ произведенныхъ въ прошлом 1813 году фортификаціонныхъ и цивилныхъ работъ означеныне покрытіемъ каменная работа окрашеніе черледью намасле крыши красною, плотничная деревенною, отрывка земли и сломка строеній житкою тушью, насыпка оной земляною, а что остается докончить вычерчено синію красками. Сочинень при Хотинской Инженерной Команде Марта 7 дня 1814 года» (рис. 3). Попри чорно-білий характер копій зрозуміло, що військово-інженерні роботи велися й щодо Руської брами, наявність якої станом на 1812-1813 рр. була доконаним фактом.

Проведені археологічні дослідження, попри незавершений остаточно характер, також дозволяють порушити питання стосовно часу руйнування Руської брами. Безсумнівно, що ґрунт-заповнення всередині проїзду наплив із валу-куртини, містить різночасовий матеріал і не може слугувати хронологічним індикатором для датування брами. Натомість додаткову інформацію надають окремі із графіті, зокрема дати 1878 р (?) і 1909 р. Особливо варто звернути увагу на три пошкоджені свастики на південній стіні, які могли з'явитися в період німець-

ко-румунської окупації, тобто із 6 липня 1941 р. до 3 квітня 1944 р. [6, с. 231-239]. Аналогічна свастика збереглася на північній стіні всередині Яської брами. Опосередковано це підтверджує розповідь місцевих жителів про руйнування Руської брами артилерійським вогнем радянських військ із лівого берега р. Дністер по румунських позиціях. Оброблений камінь із зруйнованого об'єкту в повоєнний час повторно використовувався для будівництва у м. Хотин. Це в певній мірі пояснює майже повну відсутність кам'яних блоків у заповненні брами.

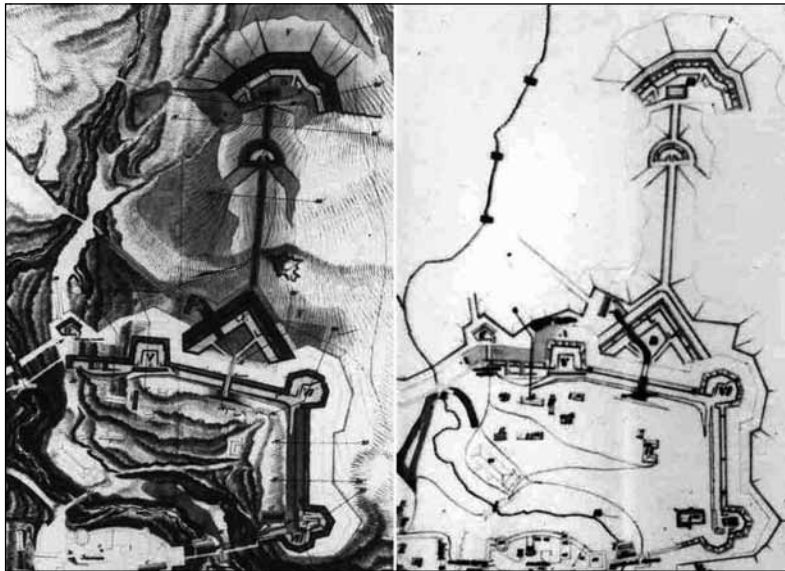

Рис. 3 Фрагменти планів Хотинської фортеці 1813 р. (ліворуч) і 1814 р. (праворуч).

Другий розкоп продовжено у підвалі двору коменданта в підніжжі Північної вежі, де на тому ж стратиграфічному рівні, на якому в попередній польовий сезон було виявлено подвійний ґріш Молдавського князівства [4, с. 177], зафіксовано фрагмент прямокутної кахлі, покритої ззовні зеленою поливою, з рамкою по периметру та багатопроменевою розеткою в центрі (рис. 2, 1). Аналогії їй, які датуються у межах XV-XVI ст., відомі з розкопок К. А. Ромшторфера в Сучавському замку [20, fig. 65a, 66, 147].

Під час розвідкових досліджень на території фортеці та в її околицях у розмивах культурних нашарувань на березі р. Дністра виявлено фрагменти порцеляни, а на скелястому схилі біля північно-східного кута Північної башти замку – бронзовий медальйон з вушком. На аверсі зображено Божу Матір із Немовлям із коронами на головах та ореолами. У верхній частині по колу напис: «S : MARIA CZESTOCHOVIENSIS». На реверсі – свята Трійця: Бог Отець, який тримає Ісуса Христа на хресті з саявом, та Святий Дух у вигляді голуба, який летить вліво на рівні «купчастих хмар» у нижній частині площини. Діаметр виробу – 2,5 см; висота – 3,0 см; товщина – 0,1 см; вага – 4,7 г. Виявлений медальйон належить до VI групи, за Т. Револінським, із зображенням Матері Божої Ченстоховської та святої Трійці, типу 178 й датується не раніше 1830-х років [21, s. 12, 21, tab. VI, 176].

Із зовнішньої сторони Руської брами простежено велике скупчення фрагментованих скляних пляшок, в т.ч. із клеймами на денцях і боковинках, очевидно, XIX ст. У цьому ж районі виявлено рушничний кремій у свинцевій обгортці (3,1×2,6×0,6 см) (рис. 2, 9), а також рельєфну латунну бляху.

Таким чином, під час археологічних досліджень на території Хотинської фортеці у 2017 р. розкрито нові об'єкти та виявлено рухомий матеріал нового часу. Подальшого вивчення потребують Руська брама та мурування у підвалі біля Північної вежі замку. Археологічні дослідження, пошук нових архівних документів та планів дозволять уточнити час спорудження та конструктивні особливості Руської брами Хотинської фортеці.

Джерела та література:

1. Отношение М. И. Кутузова М. Б. Барклаю-де-Толи об организации работ по укреплению крепости Хотин (1812 г. марта 2, Бухарест, № 175) // Русские полководцы. Сборники документов и материалов. – М.: Военное изд-во Военного министерства Союза ССР, 1952. – Т. III: М. И. Кутузов, 1808-1812. – С. 825, № 923.
2. Отношение М. И. Кутузова М. Б. Барклаю-де-Толи об укреплении крепости Хотин (1812 г. марта 26, Бухарест, № 249) // Русские полководцы. Сборники документов и материалов. – М.:

- Военное изд-во Военного министерства Союза ССР, 1952. – Т. III: М. И. Кутузов, 1808-1812. – С. 853-854, № 947.
3. Отношение М. И. Кутузова М. Б. Барклаю-де-Толи о вооружении, боеприпасах и продовольствии, необходимых для Хотинской крепости (1812 г. апреля 5, Бухарест, № 284) // Русские полководцы. Сборники документов и материалов. – М.: Военное изд-во Военного министерства Союза ССР, 1952. – Т. III: М. И. Кутузов, 1808-1812. – С. 862-863, № 952.
 4. Буйновська Є., Ільків М. Археологічні дослідження Хотинської фортеці у 2016 р. // Хотинщина в період польсько-турецьких війн XVII століття (до 395-річчя Хотинської війни 1621 р.): Матер. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 12 жовтня 2016 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2016. – С. 170-178.
 5. Грига В., Калініченко В. Елементи холодної та ручної вогнепальної зброї з розкопок Хотинської фортеці у 2013-2014 рр. // Хотинщина в контексті воєнного протистояння Росії, Австрії Туреччини у XVIII ст. (до 275 річниці Ставчанської битви): Матер. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 12 вересня 2014 р.). – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький. 2015. – С. 64-67.
 6. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.
 7. Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Векленко В.О. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – Вип. 1. – 108 с.
 8. Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Харитоновна О.В. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. – Дніпропетровськ: Ліра, 2013. – Вип. 2. – 176 с.
 9. Мартос А. Некоторые военные замечания о Бессарабии // Сын Отечества. – 1816. – Ч. XXXII. – № XXXVI. – С. 134-145.
 10. Масан О. Хотинський замок – визначна пам'ятка середньовічної молдовської архітектури // Suceava. Anuarul complexului muzeal Bucovina. – 2004-2005-2006. – Vol. XXXI-XXXII-XXXIII. – С. 355-360.
 11. Масан О., Мисько Ю. Етапи будівництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2009. – Т. 2(28). – С. 9-21.
 12. Мисько Ю. З історії Хотинської фортеці // ПССІАЕ. – Чернівці–Вижниця: Черемош, 2011. – Т. 2(32). – С. 92-105.
 13. Мисько Ю., Буйновська Є. Хотинська фортеця XIII – XIX ст.: історія та основні об'єкти. – Харків, 2011. – 32 с.
 14. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці: факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128 с.
 15. Пивоваров С. Археологічні дослідження та реставраційні роботи в Хотинській фортеці // ПССІАЕ. – 2011. – Т. 1(31). – С. 54-70.
 16. Сандуляк В. Історико-архівні плани Хотинської фортеці як іконографічне джерело у відтворенні її пам'яток // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: Матер. Міжнар. наук. конф. (Чернівці – Хотин, 22-23 вересня 2011 р.). – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 189-200.
 17. Сандуляк В. Укріплення Хотина та Хотинської фортеці на російських планах 1807-1813 років // Хотинщина у складі Російської імперії (до 200-річчя підписання Бухарестського мирного договору): Матер. Міжнар. наук. конф. – Хотин, 2012. – С. 66-72.
 18. Сапожников И. Материалы для изучения крепостей Бессарабки (1807-1820 гг.) // Tyragetia. – 2016. – Vol. X [XXV]. – Nr. 2. – С. 97-116.
 19. Тимошук Б. О. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – Вип. 22. – С. 29-39.
 20. Batariuc P.-V. Catalogul colectiei Romstorfer: ceramica monumentala. – Suceava: Musatinii, 2008. – 224 p.
 21. Katalog religijnych medali odnoszacych sie do Kosciola Katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski zbioru Dr. Md. T. Rewolinskiego w Radomiu 1887. – Krakow: Nakladem autora, 1887. – Czesc I-II.

Пивоваров Сергій
(м. Київ)
Ільків Микола
(м. Чернівці)

**МАТЕРІАЛИ ПРО ХОТИНСЬКУ ФОРТЕЦЮ
НАПЕРЕДОДНІ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ
ВІЙНИ 1768-1774 рр. У ЖУРНАЛІ ГЕНЕРАЛА
П.М. КРЕЧЕТНІКОВА**

Журнал генерала П. М. Кречетнікова містить розвідувальну інформацію про стан фортеці й ситуацію в м. Хотині напередодні російсько-турецької війни 1768-1774 рр.: ремонти фортеці, візити послів, зміну керівництва райі, продовольче й артилерійське забезпечення тощо.

Ключові слова: Хотинська фортеця, російсько-турецька війна, генерал П.М. Кречетніков.

Вивчення минулого Хотинської фортеці базується на значному колі писемних джерел: даних літописів, актових матеріалів, різноманітних архівних документів, мемуарів, щоденників, спогадів очевидців, листування тощо. До їх числа відноситься й опис подій та інформація про життя в Хотині та фортеці на сторінках журналу російського військового й державного діяча Петра Микитовича Кречетнікова (1727-1800 рр.). Це маловідоме джерело, видане у 1863 р. відомим славістом, істориком та археографом О.М. Бодянським (1808-1877 рр.) [3], дозволяє отримати додаткові відомості про становище османської військової адміністрації та її дії напередодні війни.

Генерал-майор П.М. Кречетніков походив із знатного дворянського роду й займав ряд посад в імператорській адміністрації. Він відзначився на військовій службі, командуючи корпусом російських військ у Польщі, згодом був начальником військ у Ярославлі, пізніше – очолював Астраханську губернію [6, с. 432-433].

У 1767-1769 рр. П.М. Кречетніков командував корпусом російських військ, який був направлений урядом Катерини II на допомогу польському королю Станіславу II Августу Понятовському (1764-1795 рр.). Поява російських військ у сусідній державі була пов'язана із протестами частини польської шляхти, яка виступала проти зовнішнього втручання

у справі країни та прагнула відміни закону 1767 р. про зрівняння в правах римо-католиків і дисидентів (православних і протестантів). Незадоволення реформами Станіслава II Августа частина польських магнатів, духовенства та шляхти в кінці лютого 1768 р. створили Барську конфедерацію, яка почала військовим шляхом протидіяти королю та його прихильникам [2, с. 14-16; 4, с. 137-139; 5, с. 109-110].

Введені до Польщі російські армійські корпуси П.М. Кречетнікова та П.Ф. Апраксина (1728-1811 рр.) розпочали переслідування конфедератів і розгорнули проти них інтенсивні військові дії [7, с. 138-140]. Позаяк частина конфедератів змушена була рятуватися втечею і опинилася на території Османської імперії, в поле зору російського військового командування потрапила Хотинська фортеця.

У журналі щоденних записів П.М. Кречетнікова міститься таємна інформація про збір відомостей стосовно дій і планів турецького командування та чиновників Молдавського дивану, характеризуються настрої місцевого населення, їх ставлення до чуток про прихід російських військ, аналізуються дані стосовно пересування військових контингентів, подаються тексти листів до османських, польських і російських урядовців тощо.

Перша згадка про Хотинську фортецю, зафіксована в журналі, датується листопадом 1767 р. [3, с. 71]. Наступні повідомлення вносилися П.М. Кречетніковим практично щомісячно, аж до кінця серпня 1768 р. (як відомо офіційне оголошення війни між Росією та Османською імперією відбулося в листопаді того ж року). Всі отримані дані передавалися генерал-майором до вищих інстанцій, зокрема, послу в Польщі та Малоросійському генерал-губернатору [1, с. 7-9].

За матеріалами журналу, російська військова адміністрація для збору розвідувальних даних про Хотинську фортецю використовувала різні методи: спілкування з населенням м. Жванця, інших поселень лівобережжя р. Дністер, опитування приїжджих із турецьких володінь, направлення туди шпигунів під виглядом купців, послання офіційних представників із листами тощо.

Найчастіше практикувалося відправлення до Хотина із певними завданнями, зокрема збором розвідувальної інформації, довірених осіб. Серед них фігурують польський дворянин «шляхтич Роетський» [3, с. 71] та, найбільше, єврейські торговці «из местечка Усятина (Гуся-

тина – авт.) жид Суня (в інших місцях – Буня), содержатель аптеки» [3, с. 77]. П.М. Кречетников неодноразово відзначав у своєму журналі: «Посланы два жида, один в Хотин, а другой в Молдавию: первому приказано о наряде войск и их движении и намерении разведать, в самой канцелярии, подкупя деньгами у Хотинского паши...» [3, с. 108]. В іншому місці відзначає: «Отправлен жид Буня возвратно в Хотин, и приказано ему о всем разведывать и наблюдать, и возвратится ко мне на Подоле, где я находится буду» [3, с. 123]. За інформацію «вивідувачі» отримували чималу винагороду. На сторінках журналу знаходимо наступні дані: «Сему жиду сделано награждение сорока червонцами и ... договорил его, чтобы он всегда ездил в Хотин и обо всем меня уведомлял как можно чаще, за что ему всегда за проезд делано будет награждение по усмотрению известия» [3, с. 78], «...оному жиду в награждение за дорогу дано п'ятнадцать червонных» [3, с. 82], «...жиду за проезд и в награждение дал пятьдесят рублей» [3, с. 89], «дано ему в награждение тридцать червонных» [3, с. 123] тощо.

Із метою збору інформації відправлялися також російські військовослужбовці (гусарські унтер-офіцери) й іноземні волонтери «...отправлены за границу к туркам в разные стороны два человека наших и два грека, для секретного разведывания, своим куплено греческое платье...» [3, с. 85]. Для цих цілей використовувалися також спеціальні посланці «...отправлены курьеры в Хотин к трехбунчужному паши и в Яссы с письмами от посла и от меня. К первому послан вахмистр, наряженный в офицерский мундир и велено ему поручником называться, послан оный потому, что по турецки говорить умеет, а другой в своем чине, и обоим приказано, что б один по турецки, а другой по молдавски отнюдь не говорили, а только бы слушали, что они говорит будут и мне б обстоятельно донесли» [3, с. 168].

У міру загострення відносин із Туреччиною і виникнення численних прикордонних конфліктів російська військова адміністрація змушена була приділяти все більше уваги збору даних про потенційного противника. З цієї метою були призначені відповідальні особи, які курували отримання розвідувальних відомостей – підпоручик Єрмолін та підполковник Піщевіч. Останньому було наказано знаходитися в Кам'янці-Подільському і збирати всю інформацію від агентури [3, с. 176-177].

Налагоджена розвідувальна робота приносила певний результат, але, варто відзначити, що дані, зібрані російськими військовими, були вагоміші, ніж інформація єврейських торгівців.

З-поміж різноманітних відомостей, здобутих російськими шпигунами, на особливий інтерес заслуговують повідомлення:

Про ремонти фортеці: «нынешним летом починили в Хотине в разных местах развалины в крепостной стене» (листопад 1767 р.) [3, с. 71], «...идет ...400 человек для починки крепости» (травень 1768 р.) [3, с. 122], «...крепость починивают и работу продолжают беспрерывно» (липень) [3, с. 196].

Відвідування місцевої адміністрації іноземними послами: «из Парижа приехал... консул, кой переправился чрезь реку Днестр в Хотине и был у хотинского паши» [3, с. 72].

Зміну керівництва нахії: «хотинсий паши переменяется и из Константинополя на место его трехбунчужной паши едет» (грудень) [3, с. 77], «бывший двухбунчужный паши без всякого правления в Хотине живет, а вновь определенный трехбунчужный паши еще не бывал» (січень 1768 р.) [3, с. 82], «трежбунчужный паши в Хотин прибыл и с ним в конвое прибыло сто человек турков» (лютий) [3, с. 89], «паши трехбунчужный... переведенный из Босны на смену прежнему» (березень) [3, с. 94], «из Царяграда шли с войсками паши... два к Хотину» (серпень) [3, с. 200], «...подлинно два паши к Хотину... с войсками идут» (кінець серпня) [3, с. 204].

Посилення гарнізону та озброєння фортеці: «артиллерии ниоткуда не прибыло, кроме 25 пушек, кои привезены были из визири Хамза паши, назад... и шесть тысяч арнаутов войска... и эхо в Хотине носится, что будто бы на лето прибудет к ним войска двадцать пять тысяч» (березень) [3, с. 94-95], «...войска турецкое идет к Хотину...» (липень) [3, с. 196], «...получено известие из Хотина, что на прошлой неделе прибыло военных людей разного звания до 200 человек между ними артиллеристов 20 человек... в замок собраны все кузнецы и починивают около ворот и пушек, делают цепи, а на какую надобность, того не знают» (серпень) [3, с. 202].

Заготівлення провіанту та фуражу для османських військ: «в Хотине состоит магазейн, во всех анбарах полно пшеном и пшеницею насыпанной, а наибольшее пшона заготовлено, кои брали, начав еще с

прошлом году, с осени, с целой Молдавской земли и с каждой деревни по 30-40 и больше четвертей... а сколько тех анбаров... числом состоит знать не можно, по причине, что оный магазейн состоит в крепости и никого до оною не допускают» (березень) [3, с. 94], «...магазены провиантские умножают...» (липень) [3, с. 196], «...хлеба разного звания в магазейн очень много привозят...» (серпень) [3, с. 202].

Відношення населення міста та гарнізону фортеці до присутності російських військ на території Польського королівства: «...живущие в Хотине люди опасаются ужасно наших войск, и во время хождения и продолжения в мечети с половины дня своего богомолья запирают все ворота, а на верху мечети часовой всегда стоит и смотрит на Польскую сторону, не идет ли российское войско...» [3, с. 95], «...турки в Хотине становятся беспокойны и между собой часто драки делают и на прошлой недели, перехав в Жванец сделали драку и одного польского офицера... били и больно ранили, а потом вдругоряд переехав на пароме и вплав человек со сто, сделали в Жванце грабительство купечеству... от чего великий страх сделался...» (серпень) [3, с. 202].

Перебування на Хотинщині втікачів-конфедератів: «...о конфедератах объявил, что они ежедневно в Хотин и к паше ходят, и близ Хотина по деревням живут, а простые люди этого войска нанимаются в Хотине у мастеровых людей, работают и живут в крайней бедности...» [3, с. 194], «...конфедераты стоят лагерем в трех местах: перву в трех милях от Хотина, в деревни Нелипотцы (сучасне с. Нелипівці – авт.) с маршалом Потоцким... на сих днях к сему Потоцкому знатна сума денег привезена, и видел у него в службе двух цесарских офицеров и приезжих из Хотина четырех турок и несколько татар липок...» [3, с. 197].

Наведені вище матеріали доповнюють уже відомі дані та дозволяють частково скласти уяву про стан фортеці й атмосферу в Хотині напередодні російсько-турецької війни 1768-1774 рр. й сприяють більш повному дослідженню минулого міста в другій половині XVIII ст.

Джерела та література:

1. Архив военно-походной канцелярии графа П.А. Румянцева-Задунайского // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1865. – Кн. 1. – С. 1-270.

2. Бухаров А. Россия и Турция. От возникновения политических между ними отношений до Лондонского трактата 13/25 марта 1871 г. – СПб., 1878. – 236 с.
3. Кречетников П.Н. Журнал генерал-майора и кавалера Петра Никитича Кречетникова, главного командира корпуса ея императорского величества императрицы Всероссийской о движении и военных действиях в Польше в 1767-1768 годах. – М.: Книверситетская типография, 1863. – 205 с.
4. Кудринский Ф.А. Императрица Екатерина II и разделы Польши. – Вильна, 1905.
5. Пивоваров С. Минувшина Полонного (історико-краєзнавчі нариси). – К., НАККІМ, 2016. – 208 с.
6. Русский биографический словарь. [Кнаппе-Кюхельбекер]. – СПб, 1903. – 708 с.
7. Широкоград А.Б. Русско-турецкие войны 1676-1918 гг. – Минск: Харвест, 2000. – 752 с.

Балух Олексій
(м. Чернівці)

БУКОВИНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ЧАС МОЛДАВСЬКИХ ПОХОДІВ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО (1650-1653 РР.)

Упродовж 1650-1653 рр. гетьман Б. Хмельницький здійснив чотири молдавські походи. Їхньою метою було перешкодити союзу господаря Молдавії з поляками, укласти молдавсько-українські воєнно-політичні угоди, що були закріплені шлюбом сина гетьмана Тимоша та доньки В. Лупу Розанди.

Ключові слова: *Визвольна війна, Хотинська фортеця, Тимош Хмельницький.*

Впродовж трьох десятиліть (між 1621 і 1650 рр.) буковинські землі перебували у відносному спокої. Але з 1648 р. набирає масштабів Визвольна війна українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького. Молдавська держава та її північні землі – Буковина досить швидко опинилися у вирі цієї боротьби, в якій брали участь й інші васали Османської імперії, зокрема Кримське ханство. Молдавія не могла відігравати самостійну роль у конфліктах її сусідів, однак для воюючих сторін було важливо мати над нею контроль із територіально-стратегічних міркувань [22, с. 59].

Саме Буковині належало особливе значення в цьому відношенні, оскільки через своє стратегічне розташування на молдавсько-польському кордоні вона могла використовуватися як плацдарм для наступу, передовим рубежем чи тилом в обороні або місцем для концентрації військових сил [14, с. 103-104].

Під час Визвольної війни королівське військо Речі Посполитої одержувало з молдавських земель фураж та провіант. Населення Молдавії також вступало у козацькі загони або створювали самостійні військові одиниці. Так, у козацькому війську при облозі Львова у 1648 р. брав участь окремий «полк волохів» [3, с. 97] на чолі із Захарієм Хмельницьким, який був двоюрідним братом гетьмана. Очевидно, що у цьому полку служили й вихідці з буковинських земель [9, с. 50]. А в 1650 р. проти поляків виступили молдавські загони під командуванням

Сили Волошина й Мудренка [16, с. 324], які також були українцями з Буковини.

На початковому етапі Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої буковинські землі, як складова частина Молдавської держави, перебували осторонь даних подій. Однак, як писав молдавський літописець, а також їхній учасник М. Костін: «здригнулися тоді всі навколишні землі від несподіваного бентеження Ляського королівства (Речі Посполитої. – О.Б.)» [4, с. 102].

У жовтні 1648 р. молдавський господар Василь Лупу прийняв українських послів і погодився на домагання: не пропускати в Молдавію поляків і для цього потопити усі пороми на Дністрі. Проте він здійснив це під тиском зростаючої української сили. А на ділі продовжував таємно допомагати Польщі: інформував про події на Україні, плани Порти й інтригував проти Б. Хмельницького. Спочатку гетьман хотів дипломатичним шляхом приєднати Молдавію, але В. Лупу ухилився від рішень, і тоді гетьман вирішив силою примусити його до цього [12, с. 70].

Наприкінці 1648 р. Б. Хмельницький направив посольство до Стамбула із листом, у якому повідомлялося про перехід від влади гетьмана українських земель «аж по Віслу», порушувалося питання про їхній перехід під протекторат Османської імперії на умовах, які були в Молдавії та Валахії, а також просив передати йому у володіння молдавські землі [13, с. 361]. Однак султан обмежився наданням військової допомоги з боку силістрійського паші та кримського хана у боротьбі з Річчю Посполитою.

Населення буковинських земель не раз відчувало на собі татарські напади. Калга-султан Крим-Гірей на чолі татарського війська, що брало участь разом із козаками у бойових діях на Галичині в 1649 р., повертався через територію Буковини і Молдавії у Причорномор'я. Вони везли із собою великий ясир, проте і на молдавській території продовжували грабували міста та села, витопували поля, вбивали місцеве населення. Орда зупинилася в молдавському селищі Братуляни над р. Резиною. Дізнавшись про це, В. Лупу віддав наказ молдавським загонам напасти і погромити ординців, а також забрати ясир і всю здобич, лише деякі з них врятувалися втечею [14, с. 104; 17, с. 206; 19, с. 234].

Кримський хан не міг пробачити молдавському господарю розгром своїх військ і вирішив покарати його, а разом з ним усю державу.

Ще наприкінці 1649 р. до участі в поході на Молдавію хан запросив і Б. Хмельницького, проте останній просив відкласти його до наступного року [17, с. 207]. Іслам-Гірей не вважав В. Лупу своїм ворогом і молдавсько-польські відносини не заважали його планам, в яких головним було досягнення союзу з Річчю Посполитою проти Московії. Але в кінцевому підсумку нападу в 1650 р. піддалася Молдавія [19, с. 197]. Таким чином Б. Хмельницький спробував скористатися приготуванням Кримського ханства до війни з Московією і направити його армію, спільно зі своїми загонами, проти Молдавської держави.

Господар Молдавії, а також впливова пропольська група молдавських бояр у всьому підтримували польського короля і відмовлялися надати збройну допомогу Б. Хмельницького у війні проти Речі Посполитої. Джерела засвідчили цей факт: «Волоський (молдавський. – О.Б.) господар, об'єднався було з поляками заодно і в усьому їм, полякам, хотів допомагати і похвалявся їх, козаків, воювати» [2, с. 456]. Такий хід подій не влаштовував гетьмана, а дипломатичним шляхом вивести Молдавію з польської сфери впливу не вдавалося. Тому він вирішив діяти іншим шляхом і за допомогою сили підкорити молдавського господаря.

Кримські орди, скасувавши свій похід на Московське царство, разом із козаками і Б. Хмельницьким переорієнтували його напрям на молдавські землі. На прикордонних землях Буковини і Поділля зосередилася козацька армія, що налічувала до 40 тис. осіб, а також татарське військо в кількості 20-30 тис. чол. [10, с. 129]. Наприкінці серпня 1650 р. козацьке військо рушило для об'єднання з татарською ордою до м. Ямполья поблизу р. Дністер, що розміщувалося напроти молдавської фортеці Сорока. Стосовно цих подій молдавський літописець зазначав: «Обидва війська у великій таємниці рушили до Дністра, там розділилися порівну, змішавши татарське військо з козацьким. Одних направили прямо від Сороки до Сучави, а інших – на Оргеїв і Лапушну» [4, с. 103]. Отже, наприкінці літа – на початку осені 1650 р. татарсько-козацька армія, перейшовши р. Дністер, розділилася на дві частини: одна рушила на тодішню столицю Молдавської держави м. Ясси, а інша попрямувала на північ до Сучави.

Молдавські війська зазнавали поразки за поразкою від переважаючих сил хана. Становище господаря Молдавії погіршилося ще і тим, що гетьман Б. Хмельницький у 1650 р. уклав союзні угоди з вальаським господарем Матвієм Басарабом та трансільванським князем

Дьєрдьєм II Ракоці [13, с. 363]. А в цей час інша частина об'єднаного війська, що прямувала на північ до Сучави саме буковинськими землями, піддала їх спустошенню. Розпочавши із Сорок, по черзі були захоплені «Хотин, Дорохой, Гирлеу, Чернівці до самого Сучавського замку, а фланги цього війська дійшли аж у гори» [4, с. 103]. У Чернівцях було розграбовано кілька боярських садиб, а також вбито молдавського боярина, який певний час займав посаду чернівецького старости – Стефана Мургульця [8, с. 199; 15, с. 39].

Узявши в облогу Сучавську фортецю, татарсько-козацькі війська ледь не полонили кількох знатних бояр, зокрема логофета і разом з тим найбільшого буковинського землевласника Гаврилаша. Вони зуміли врятуватися, лише заплативши значну суму грошей [4, с. 103; 14, с. 104]. За словами літописця, «країна (Молдавія. – О.Б.) лишилася пограбованою; багато земель було спустошено й позбавлено попереднього достатку» [4, с. 104], а також «землю Волоську (Молдавську. – О.Б.) татари вщент знищили вогнем і мечем» [7, с. 14; 14, с. 105]. Цілком очевидно, що і буковинські землі зазнали в ті часи чималих спустошень.

В. Лупу, відкупившись від татар (забравши викуп, усе награбоване та численний ясир, татари залишили молдавські землі), спробував налагодити відносини із Б. Хмельницьким. У козацький табір були направлені молдавські послы з численними дарами, а також була сплачена грошова контрибуція.

Наслідком вдалого татарсько-козацького походу 1650 р. була згода господаря В. Лупу на союз Молдавії та Війська Запорозького, а також відмова від молдавсько-польського союзу. У договорі йшлося і про шлюб Тимоша Хмельницького з Розандою Лупу [2, с. 460], як гарантію союзницьких відносин між державами. Отже, Б. Хмельницький отримав права на престол у Молдавії, а також зміцнив свої фланги.

У «молдавській» політиці гетьмана Б. Хмельницького питання володіння Хотинським замком не стало пріоритетним. Козацьке військо, захопивши його під час першого молдавського походу 1650 р., могло отримати можливість атакувати або укріпити свої позиції для контролю над Поділлям. Проте Б. Хмельницький не використав такої можливості. Очевидно, що цього не бажав молдавський господар, який змушений був укласти з козаками союзний договір і стати сватом гетьмана, а сам таємно продовжував підтримувати поляків [20, с. 243].

Наприкінці червня 1651 р. козацькі війська зазнали поразки від поляків у битві під Берестечком. Господар Молдавії дізнався про ці події від хотинського пиркалаба Йонашкуце [4, с. 104-105; 8, с. 200]. У цій ситуації В. Лупу спробував розірвати українсько-молдавський союз і відмінити заплановане весілля.

Тому навесні 1652 р. Б. Хмельницький вирішив здійснити другий молдавський похід, щоб силою змусити молдавського господаря до союзу, а також домогтися шлюбу Тимоша та Розанди. З цією метою у Молдавію було направлено численне козацьке військо на чолі з сином гетьмана. Довідавшись про це, В. Лупу направив до польського короля посланця із проханням перешкодити планам Б. Хмельницького [6, с. 113]. Польське військо М. Калиновського заступило Тимошеві дорогу поблизу гори Батіг. 22-23 травня козаки, разом з татарами, розгромили поляків під Батогом [12, с. 72; 13, с. 359]. В. Лупу відновлює переговори з Б. Хмельницьким. Чинити опір господар більше не міг, оскільки військо Тимоша, що становило «десяток тисяч добрих козацьких лицарів» [1, с. 102], підійшло до молдавського кордону. Прибувши до Ясс, наприкінці серпня 1652 р. Тиміш Хмельницький одружився з Розандою Лупу. Слід відзначити, що події другого молдавського походу 1652 р., на щастя, не зачепили буковинських земель.

Водночас, молдавське боярство відвернулося від свого правителя. А володарі Валахії та Трансільванії домовилися з опозиційним угрупованням молдавських бояр про зміщення В. Лупу з господарського престолу [18, с. 200]. Таким чином була організована змова проти молдавського господаря, натхненником якої був логофет Георгій Штефан [4, с. 105]. У березні 1653 р. до Молдавії вступили війська з Валахії та Трансільванії, до яких приєдналися молдавські бояри [16, с. 329-330]. До Б. Хмельницького був відправлений великий постельник Стаматій Хадимбула з вістями про ці події. А В. Лупу, забравши свою сім'ю та деяких бояр, змушений був рятуватися втечею з Ясс до Хотинської фортеці [4, с. 108-109]. Семигородські війська під проводом Кімені й валаські, очолювані полководцем Дукою, 6 квітня захопили столичні Ясси, проголосивши новим молдавським господарем колишнього логофета Г. Штефана [12, с. 72]. Зайнявши яський престол, він відправив загін, очолюваний гетьманом Петрашом Морянулом, сформований з «людей з угорського війська та валахів (а також з тутешніх)», до Хотина. В. Лу-

пулу з оточенням і скарбами змушений був перейти р. Дністер. «Хотинські міщани, побачивши страх та поспіх на переправі, кинулися грабувати хвіст обозу й чимало дорогого вбрання і срібла із собою прихопили» [5, с. 108]. Зав'язалася перестрілка між людьми господаря Г. Штефана і В. Лупу. Хотинчани навіть стріляли «із замку малими гарматими», а також ледь не влучили у самого экс-господаря [5, с. 108].

Б. Хмельницький, довідавшись про змову проти свого свата, направив йому на допомогу «Тимоша з полковником Богуном і дванадцятьма тисячами добрих козаків» [1, с. 113]. Таким чином навесні 1653 р. розпочався третій молдавський похід. Козацькі загони 21 квітня розгромили війська Г. Штефана і здобули Ясси [12, с. 72]. Спорудивши укріплений табір, Тиміш залишався у Яссах аж до прибуття В. Лупу з Кам'янця. Звістку про перемогу козаків останній отримав, перебуваючи у Жванці, і звідти переправився через Дністер. Прибувши до Хотина, В. Лупу спробував дипломатичним шляхом повернути його, оскільки в ньому на той час уже перебувала залога, вірна Г. Штефану, проте безрезультатно. Замок був в облозі протягом кількох місяців, аж до «другого приходу господаря Штефана з Валаської землі» [5, с. 108; 8, с. 209].

Після повернення В. Лупу до Ясс, розпочалася підготовка походу на Валахію. Отримавши кілька перемог, козацько-молдавські загони у бою поблизу валашського села Фінта 17 травня 1653 р. зазнали прикрої поразки. В. Лупу втік до Ясс, а Т. Хмельницький повернувся до Чигирини [12, с. 72-73; 17, с. 211; 21, с. 148]. В. Лупу спробував протистояти загарбникам, проте уже під час першої битви зазнав поразки (6 серпня 1653 р.) і втік за Дністер на Україну [17, с. 212; 18, с. 200-201].

Залучившись підтримкою Речі Посполитої, Г. Штефан розпочав облягати Сучавський замок, залога якого залишилася вірна В. Лупу. В ньому на той час перебувала дружина господаря з родиною, а також його скарби. На початку серпня 1653 р. на допомогу тестю прибув Тимош на чолі 9 тис. козацького війська, а 10 серпня вони знаходилися вже під Сучавою. Прорвавши оточення, гетьманич очолив активну оборону фортеці [12, с. 73]. Так розпочався четвертий і останній молдавський похід.

Проти козацького війська та сучавського гарнізону стояла 20-тисячна армія, сформована з поляків, угорців, валахів і молдаван – прихильників Г. Штефана [12, с. 73]. Т. Хмельницький хоробро боронив форте-

цю, здійснював вилазки проти ворогів. На допомогу синові вирішив виступити і Богдан Хмельницький, проте на Поділля прибув польський король на чолі численного війська [11, с. 98]. Польська підмога чисельністю 5-6 тис. жовнірів на чолі з полковником Я. Кондрацьким прибула і до Г. Штефана [14, с. 107]. Хоча літописець М. Костін вказує лише на «тисячу ляхів» [5, с. 118]. Король направив туди також полковника Динова на чолі загону із 600 німців, 4 легкі гармати і одну важку [5, с. 120]. До Сучави вони повинні були пройти через Чернівці та інші населені пункти Буковини [14, с. 107].

На початку вересня 1653 р. під час гарматного обстрілу Сучавської фортеці він був важко поранений і 4 або 5 вересня помер. Козаки на чолі з полковником М. Федоровичем обороняли Сучаву до 8 жовтня, проте змушені були здатися на почесних умовах. Зі зброєю, прапорами і тілом Т. Хмельницького вони перейшли Дністер поблизу Сороки [15, с. 40]. Існує легенда, згідно якої прах Т. Хмельницького везли до батька через Чернівці та Хотин. Але цього не могло бути, оскільки усі дороги на Хотин і саме місто були зайняті ворогами [11, с. 99]. Тому дана легенда є вигадкою, що суперечить об'єктивним фактам.

Після цього, війська Г. Штефана підійшли до Хотина, щоб приєднатися до польського війська. Господар Молдавії вибачався перед королем, тому що спромігся направити лише тисячу кінноти на чолі з хотинським пиркелабом Іонашком. Під час Жванецької облоги поляки змогли вистояти лише завдяки постачанню провіанту і фуражу з території Буковини [14, с. 108].

Отже, молдавські походи Б. Хмельницького завершилися повною невдачею для гетьмана, вони означали згортання його дунайської політики, відмову від військової допомоги з боку союзників, втратою часу та значної кількості козацьких сил, розрухою на буковинських землях, що у подальшому негативно вплинуло як на Молдавію та Буковину, так і на козацьку Україну.

Джерела та література:

1. Величко С.В. Літопис / Відп. ред. О.В. Мишанич, пер., вст. Стаття, комент. В.О. Шевчука. – К.: Дніпро, 1991. – Т.1. – 371 с.
2. Воссоединение Украины с Россией. Документ и материалы в 3 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т.2 (1648-1651). – 560 с.

3. Жерела до історії України-Руси. Том 4. Матеріали до історії Галичини: Акти з р. 1648-1649 / упор. Степан Томашівський. – Львів: Друкарня Наукового Товариства Імені Т. Шевченка, 1898. – 418 с.
4. Костін М. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік / Пер. з рум. С. Семчинського // УІЖ. – 1992. - № 10-11. – С. 97-110.
5. Костін М. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік / Пер. з рум. С. Семчинського // УІЖ. – 1992. - № 12. – С. 107-122.
6. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки / Издана Временною Коммисією для разбора древних актов. – К.: Університетська типографія, 1854. – 380 с.
7. Archiva istorică a României / [Red. B. Petriceicu – Hăjdeu]. – București: Imprimeria statului, 1865. – Т. II. – 176 p.
8. Costin M. Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron- vodă încoace / [Costin M.] // Ureche G., Costin M, Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac. – Chișinău: Hyperion, 1990. – P. 135 – 248.
9. Буковина: історичний нарис / [відп. ред. В.М. Ботушанський]. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
10. Дробіна Л. Буковина під час молдавського походу Б. Хмельницького 1650 р.: проблема ситуації в регіоні / Лілія Дробіна // Питання історії України: Зб. наук. праць кафедри історії України ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2014. – Т. 17. – С. 128 – 133.
11. Добржанський О. Хотинщина: історичний нарис / О. Добржанський, Ю. Макар, О. Масан. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 462 с.
12. Жуковський А. Історія Буковини / Аркадій Жуковський. – Чернівці: Час, 1991. – Ч.1: до 1774 р. – 120 с.
13. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т. 1. – 800 с.
14. Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. / Олександр Масан // Буковина в контексті

Ільків Марія
(м. Чернівці)

ТВОРЧИСТЬ ХУДОЖНИКІВ ХОТИНЩИНИ У КОЛЕКЦІЇ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ОБЛАСНОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ

У колекції Чернівецького обласного художнього музею зберігаються твори хотинських митців. Полотна написані в різні роки, в різних техніках виконання та відзначаються, в основному, переважанням реалістичних тенденцій. У творчості окремих художників відчутний вплив різноманітних мистецьких напрямків і течій.

Ключові слова: Хотинщина, Чернівецький обласний художній музей, образотворче мистецтво, живопис, графіка.

Кожна епоха, кожен найвіддаленіший куточок світу дарує людству видатних особистостей. З плином часу все частіше ту чи іншу територію асоціюють як батьківщину знаної особи. Багато людей розуміють, що необхідно працювати задля майбутнього і така думка видається беззаперечною та відповідає сучасним реаліям життя. Адже щаслива та людина, у якої професія і хобі співпадають, яка присвятили своє життя не собі, а служінню своїй справі. Яскравим прикладом такої високої соціальної позиції є професія художника – творчої особистості, що перебуває в постійних пошуках нових тем і засобів творчого самовираження. Твори митців мають прямий зв'язок із давнім мистецтвом, є багатобарвною панорамою природи рідного краю, а також свідчать про самобутні етнографічні матеріали. На власному прикладі альтруїстичної поведінки митці показують, чого повинна прагнути кожна свідомо людина – залишити слід у мистецтві, культурі, історії. Про необхідність знання власної історії та шани до знаних земляків свого часу досить влучно писав М.Т. Рильський: «Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього. Хто не шанує видатних людей свого народу, той сам не гідний пошани».

В умовах багатовікової відсутності власної державності, коли українські землі перебували під іноземною владою, не завжди вдавалося гідно оцінити внесок окремих особистостей. Своєрідною контактною зоною різних традицій є територія Хотинщини. Та, незважаючи на по-

європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.): [Кол. моногр.; В.М. Ботушанський, С.М. Гакман, Ю.І. Макар та ін.; за заг. ред. В.М. Ботушанського]. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 9 – 168.

15. Масан О. Чернівці в другій половині XIV – XVIII ст. (до 1775 р.) / Олександр Масан // Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто). [Кол. монографія] В.М.Ботушанський, С.В.Біленкова, О.В.Добржанський та ін. За заг. ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С. 23 – 75.
16. Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма / Н.Мохов. – Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1964. – 440 с.
17. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.) / Под ред. Д.М. Драгнева. – Кишинев: Штиинца, 1987. – 464 с.
18. Семенова Л.Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). – М.: Индрик, 2006. – 432 с.
19. Семенова Л.Е. Молдавия и Валахия в отношениях Порты со странами региона в середине XVII в. / Лидия Семенова // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточная Европы в XVII в. – Ч. 1.: Главные тенденции политических взаимоотношений. – М.: Памятники ист. Мысли, 1998. – С. 234 – 241.
20. Скорейко Г.М. Хотинська фортеця у міжнародних угодах XVII ст. / Ганна Скорейко // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці, 2000. – Т. 4. – С. 237 – 244.
21. Стати В. История Молдовы / Василе Стати. – Кишинев: S.n., 2002 (F.E.P. “Tipografia Centrală”). – 480 с.
22. Balukh O.V. Bukovyna during Bohdan Khmelnytskyi's Campaigns in Moldova of 1650-1653: Military and Political Dimension // Сумський історико-архівний журнал. – Суми: Сумський держ. пед. ун-т, 2016. – № XXVII. – С.59-71.

літичні, релігійні й культурні впливи, досліджуваний регіон зумів зберегти свою автентичність.

Вагомий внесок в історію культурного розвитку краю зробили майстри Хотинщини. Окремі досягнення в цій галузі можна простежити на прикладі творів митців, що зберігаються в колекції Чернівецького обласного художнього музею. У збірці музею репрезентована творчість Петра Мегика (1899-1992), Івана Пастуха (1912-1993), Бориса Курлікова (1918-2009), Любові Дуб (1929-2009), Івана Снігура (1929-2016), Артема Присяжнюка (1947-2017), Василя Чебаника (1933 р. н.), Якова Січкара (1933 р. н.), Івана Діордійчука (1940 р. н.), Ігора Юр'єва (1951 р. н.), Ольги Дідик (1976 р. н.) та ін. Варто відмітити, що митці досліджуваного регіону активно працювали в різних видах художньої творчості, однак дана розвідка присвячена огляду споріднених видів мистецтв – живопису та графіки.

Особливу увагу в постійно діючій експозиції «Образотворче мистецтво XVII – початку XXI ст.» привертає полотно «Ванда біля вікна» (1957), виконане відомим митцем з української діаспори Петром Мегиком. (рис. 1)

Рис 1. Петро Мегик. Ванда біля вікна, 1957 р., полотно, олія

Народився Петро Мегик 24 червня 1899 р. у с. Бочківці Хотинського повіту в селянській родині. Згодом переїхав до Варшави, де поступив у Академію мистецтв. З 1928 по 1944 рр. викладав рисунок, моделювання, креслення, історію мистецтв у школах Варшави. У ті ж роки він створив мистецький гурток під назвою «Спокій», який і очолив [2, с. 71]. Впродовж 1944-1949 рр. проживав у Німеччині, куди був вивезений примусово, там працював на фабриці «Карді-Майна» у м. Ротенбург. Новий період у житті й творчості митця почався у 1949 р у м. Філадельфія (США), де він прожив до останніх днів свого життя. Петро Дем'янович – український художник, засновник і довголітній керівник Української студії мистецтв у Філадельфії, організатор українського культурно-мистецького життя в США.

Портрет «Ванда біля вікна», який прикрашає експозицію музею, був подарований Петром Мегиком після проведення його персональної виставки в ЧХМ. Твір відзначається проявами монументального живопису та узагальнення малярської форми, згармонізованою колірною гамою, професійним рисунком та ретельно розробленими планами. Включивши в картину частину вікна з пейзажем, художнику вдалося значно розширити простір. Таким чином, у творі, крім портрета, ми можемо уважно розглядати окремі предмети, зокрема, реалістично зображений пейзаж за вікном. Відтворенням предметів на підвіконнику чи на близькій відстані від вікна досягається найбільший ефект контрастного освітлення. Та особлива увага в творі відведена центральній фігурі композиції – портретованій. Портрет являє собою покоління зображення молодої жінки $\frac{3}{4}$ вправо, одягненої в темно-синю спідницю-кльош, рожеву напівпрозору накрохмалену блузу з об'ємними, широкими рукавами до ліктя. Чимало уваги художник приділяє зображенню вбрання. Її стриманий, добropорядний одяг характерний для тогочасної моди. Ліва рука – опущена, права – спирається на стіл, укритий рожево-жовтою тканиною. В лівій руці – шарф. Природне і єдине джерело освітлення, розміщене за фігурою жінки, допомагає розкрити її внутрішній стан: зосереджений, дещо відсторонений. Крім цього, автору вдалося віднайти єдність між портретом, світом речей та природою, що надає картині ліричного змісту.

Незважаючи на те, що в колекції Чернівецького музею зберігається лише один твір П. Мегика, та він має музейну, мистецьку, культурну цінність, адже художня якість полотна є досить високою.

Не лише якістю, але й кількістю вражає колекція музейних творів знаного художника-килимаря Івана Пастуха. Іван Аристархович народився 1 серпня 1912 р. в с. Атаки біля Хотина. В 1951 р. закінчив Вижицьке державне художньо-промислове училище.

Збірка нараховує 9 робіт майстра, виконаних у різних техніках: акварель, гуаш, туш, олівець. Оскільки І. Пастух був засновником Хотинської килимарської арт-ілі, відрадно, що у фондах зберігаються саме його розробки ескізів до килимів. Збираючи, вивчаючи та розробляючи рідкісні зразки візерунків, він створив справжню енциклопедію традиційних орнаментів на папері. Майстер виробив власне коло тем і засобів їх втілення, проте основну увагу в своїх роботах Іван Аристархович зацентрував на гармонійному поєднанні кольорів. Його образи «Дністровські хвилі», «Два кольори», «Водоспад», «Червона калина» вирізняються розмаїттям геометричних і геометризвано-рослинних орнаментальних мотивів, свободою композиційних рішень та якісно новим підходом до створення ескізів українського килима. Реалістичне відображення оточуючого світу притаманне сюжетно-тематичній композиції «Врожай» (1980).

У музейній збірці є твори знаного живописця Бориса Курлікова. Та не лише творчість Курлікова привертає увагу, не менше зацікавлення заслуговує життя митця, що насичене цікавими та неоднозначними подіями. Біографія Бориса Семеновича розповідає про непросту особисту долю, творчу діяльність, художній талант та, врешті-решт, успішну кар'єру. Митець народився 11 лютого 1918 в м. Хотин. Нелегкими були дитячі та юнацькі роки майбутнього художника: рано втратив батьків, тож через скрутне становище, змушений був змалку працювати. Завдяки уродженому таланту художника і наполегливій багаторічній праці, та, незважаючи на важку, сповнену гірких випробувань долю, митець все життя продовжував займатися улюбленою справою – малюванням. Член Національної спілки майстрів народного мистецтва України. Заслужений майстер народної творчості України (2002) [1, с. 294-295; 7, с. 28].

Борис Семенович залишив помітний слід у мистецтві Хотинщини, досягнувши чималих успіхів у оспівуванні рідної природи. Загальновідомим є факт, що майстер плідно працював у різних жанрах, проте пейзаж – улюблений у його творчості. Творчий доробок Бориса Курлікова в колекції ЧХМ репрезентований двома творами «Гірський пейзаж»

(1981) (рис. 2) та «Осінь» (1997). Мотиви його полотен підкреслено невибагливі, майже демонстративно випадкові. Композиція «Гірський пейзаж» (1981) побудована таким чином, що мимоволі створюється враження випадково схопленого фрагменту із життя. Це складний за композиційною побудовою твір, поділений на декілька планів. На першому плані зображено мальовничу рівнину з хатиною поміж дерев. За хатою – гора з дорогою у підніжжі, яка йде вглиб картини і перетинає посередині наступне підвищення рельєфу. Вдалині видніється ланцюг гір, на фоні майже безхмарного неба.

Рис 2. Борис Курліков. Гірський пейзаж, 1981 р., полотно, олія

У творі «Осінь» (1997) спокійна поверхня неширокої річки відбиває блакить прозорого неба та прибережних дерев. Роботи художника змальовують найпотаємніші куточки регіону та вражають передусім стриманим, гармонійним сполученням кольорів. Споглядаючи полотна Бориса Курлікова, добре помітно, що митець не лише глибоко любив і відчував свій край, а й умів передати красу, велич природи в усіх її барвах.

Художній музей володіє творами відомого українського графіка, заслуженого діяча мистецтв УРСР (1979) Василя Чебаніка. Василь

Якович народився 5 серпня 1933 р. в с. Клішківці. У 1963 р. закінчив Київський державний художній інститут (нині – Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури). Член Національної спілки художників УРСР (1970), професор (1980), завідувач кафедри графічного дизайну Київського державного інституту декоративно-прикладного мистецтва і дизайну ім. М. Бойчука, член-кореспондент Національної академії мистецтв України (2013) [1, с. 177; 8, с. 159].

Музейні твори «Портрет Т. Г. Шевченка» (1966) та «Іван Франко» (1966) репрезентують класиків української літератури. Поплічні зображення в легкому $\frac{3}{4}$ розвороті з великим успіхом виконані в техніці гравюри на вініпласті. Аркуші характеризуються тонкою майстерністю, мають подібну композиційну побудову, характер пластичного вирішення образу та дають уявлення про талант мистця. У невеличких за форматом портретах художнику вдалося передати не лише зовнішню подібність портретованих але й внутрішній психологічний стан з глибоким пронизливим поглядом в якому відчувається могутня воля людини-борця.

У фондах ЧХМ зберігається живописне полотно Якова Січкаря. Яків Петрович народився 19 жовтня 1933. Назва твору «Рада лелеків» (2001), що міститься в колекції, розкриває суть оспіваної художником теми та допомагає розкрити основну ідею композиції. На полотні відтворено події вересня-жовтня, коли перелітні птахи збираються в зграї і відлітають зимувати в теплі краї. Про «сумну пору року» свідчить і скошене сіно, складене в скирду, і сіре небо, затягнуте густими хмарами. Митець майстерно зобразив організаційний момент лелечого сімейства перед відльотом у місці їх традиційного скупчення.

Серед робіт відомих художників, представлених у постійно діючій експозиції «Образотворче мистецтво XVII – початку XXI ст.», яскравою індивідуальною манерою позначене полотно «Двір» (2008) Ігоря Юр'єва. Ігор Зотович народився 26 березня 1951 р. в м. Хотин. Закінчив Одеський державний педагогічний інститут ім. К. Д. Ушинського, художньо-графічний факультет. Член Національної Спілки художників України з 1999 р. Бере активну участь у міжнародних, всеукраїнських та обласних художніх виставках і пленерах [9, с. 122].

Музейна збірка, що нараховує 5 робіт художника («Біля Сюрюк-Кая» (2006), «Двір» (2008), «Монастирська вежа» (2009), «Монастир в Сучавіцах» (2009), «Букет» (2010), дозволяє простежити особливості

стилістичної манери митця. Варто відзначити, що полотна майстра побудовані на сполученнях великих колірних плям, на чітких контрастах, живопис вільний, розкутий.

Рис. 3. Ігор Юр'єв. Двір, 2008 р., полотно, олія

Експонований пейзаж «Двір» (2008) (рис. 3) відтворює пошуки художника у формі, композиції, кольороутворенні. Красвид набуває етюдного характеру з динамічними мазками, де колір не знає меж і є основним елементом конструювання картин.

Безумовно варто звернутися до сучасних майстрів своєї справи, серед яких чималий внесок на ниві образотворчості рідного краю зробила Ольга Дідик (ще відома під псевдонімом «Микита»). Ольга Володимирівна народилася 10 квітня 1976 р. У 1995 р. закінчила Львівський державний коледж декоративного і ужиткового мистецтва імені І. Труша, спеціальність – графіка, у 2005 р – Львівську академію друкарства ім. І. Федорова за цією ж спеціальністю.

В колекції музею зберігається одна картина художниці «Ранок в лісі» (2016). Колористичне багатство твору з примхливою грою сонячних рефлексів наповнило пейзаж відчуттям захоплення художниці красою природи, яка є невичерпним джерелом її натхнення. В полотні присутнє відчуття тиші, спокою, збалансованості, які навіює краса різнобарвного осіннього лісу. У своїй роботі Ользі Дідик вдалося створити повноцінний художній образ, який сприймається одразу кількома сенсорними системами: зору, де можна побачити яскравість барв «золотого сезону», шорохуватість кори старих дерев, світлотінь; відчуття – легкий подих вітру, умиротворення, життєвості та буквально слуху – шум листя.

Більша частина творів художників Хотинщини була подарована приватними особами, насамперед художниками, деякі роботи надійшли з Чернівецького обласного краєзнавчого музею і все рідкіснішим джерелом надходжень стають закупки. Враховуючи такі особливості формування збірки, варто відмітити, актуальні тенденції, що спостерігаються в цих умовах, зокрема сучасні майстри з усією серйозністю відносяться до відбору творів для музейної колекції. Як справжні знавці музейної справи вони усвідомлюють, що нащадки будуть вивчати їх творчість саме за зразками творів, представлених у музеях України, а не тих, які перебувають у приватних колекціях і недоступні для пересічного глядача, дослідника, науковця. Надзвичайно влучним з цього приводу є вислів видатного колекціонера, мецената, громадського діяча Богдана Ханенка: «Музей повинен бути не лише зібранням раритетів і зразків, але одночасно і школою, і храмом, і священним місцем, куди повинні стікатися всі для вивчення прекрасного та поклоніння красі» [4, с. 8]. Зважаючи на цілеспрямоване, систематичне поповнення колекції Чернівецького обласного художнього музею – збірка дає можливість вивчати, досліджувати, популяризувати та репрезентувати місцеве регіональне мистецтво.

Джерела та література:

1. Видатні діячі культури та мистецтв Буковини: біобібліографічний довідник. – Чернівці: Книги–XXI, 2010. – Вип. 1. – 312 с.
2. Герегова С. Художник Петро Мегик та його роль у становленні українських мистецьких інституцій за кордоном // Питання історії України. – 2010. – Т. 13. – С. 71-76

3. Герегова С. Буковинець Петро Мегик: знаний у світі і майже незнаний в Україні // Буковинське віче. – № 29. – 07.09.2017
4. Живкова О. В. Національний музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків. Путівник. Західноєвропейське мистецтво. – К., 2016. – 258 с.
5. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці, Молодий буковинець, 2002 – 464 с.
6. Дугаєва Т. Буковинець Петро Мегик, який став художником завдяки допомозі УНР – знакова постать в українській діаспорі в Америці. До 116-ї річниці від дня народження та 25-ї річниці від дня смерті // Версії – № 34 – 24.08. – 30.08.2017
7. Народні майстри Буковини: мистецький довідник. – Чернівці: Прут, 2009 – 48 с.
8. Пам'ятаймо! (Знаменні та пам'ятні дати Буковини в 2013 році): бібліогр. покажчик. – Чернівці, 2013. – 300 с.
9. Художники Буковини: До 70-річчя Чернівецької обласної організації Національної Спілки художників України. 1944-2014: каталог. – Чернівці: Друк Арт, 2014. – 128 с.

Остафійчук Олександр

(м. Хотин)

Руснак Олександр

(м. Чернівці)

ДІЯЛЬНІСТЬ РУМУНСЬКОЇ ТАЄМНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОЛІЦІЇ НА ХОТИНЩИНІ (ПОЧАТОК 1920-Х РР.)

У статті на основі архівних матеріалів досліджується діяльність румунської спецслужби – сигуранци у Хотинському повіті на початку 1920-х рр. Вперше у історіографії робиться спроба показати проти-стояння агентів сигуранци та ворожих резидентів у краї. Співставлен-ня документів про роботу румунської таємної поліції та розсекречених матеріалів більшовицького „Закордоту”, дає підстави стверджувати, що на Хотинщині (початок 1920-х рр.) вони неодноразово працювали одне проти одного.

Ключові слова: *сигуранца, «Закордот», спецслужба, Хотинський повіт, Хотинщина.*

За загальноприйнятим визначенням сигуранца – таємна політична поліція, спеціальна служба безпеки, що функціонувала в Румунії впродовж 1908-1940 рр. (початки створення сягають 1892 р.). Оскільки 1918 р. відбулося приєднання Бессарабії до Румунії з подальшою інтеграцією об'єднаних провінцій [2, р. 354; 7, р. 193], то й Хотинщина потрапила під юрисдикцію сигуранци [9, р. 59].

У межах усієї Бессарабії управління службою здійснював Генеральний субінспекторат сигуранци у Кишиневі, що підпорядковувався Дирекції поліції та Генеральній сигуранці в Бухаресті (Міністерства внутрішніх справ) і місцевому Директорату внутрішніх справ Бессарабії [5, f. 23]. У всіх повітах регіону були створені підрозділи сигуранци – бригади та служби [6, f. 243, 245]. 3 січня 1921 р. бригада сигуранци у Хотині включала 14 службовців під керівництвом Е. Катана [3, f. 3].

Найбільш активна діяльність сигуранци припадає саме на перші роки румунського правління у краї. У вересні 1921 р. хотинська бригада сигуранци повідомила, що в серпні у повіті відбулися чотири значні бандитські напади проти чинної румунської влади. Тоді ж захопили

48 «бандитів та господарів, а деякі з них були розстріляні під час нападів» [8].

Потрібно відзначити, що серед активних «бандитів» у той час на території Бессарабії діяли й підрозділи радянського «Закордоту» (скорочення від російського «закордонный отдел») – глибоко законспірованого відділу ЦК КП(б) України, аналогічного за своїми функціями органам розвідки і контррозвідки [1, с. 3-4]. До їх обов'язків також входило здійснення диверсій, підготовка повстань під гаслами «національного руху», проведення терактів. Оскільки документи щодо «Закордоту» були вперше опубліковані лише 2000 р., то, цілком зрозуміло, що у дослідженнях істориків про це практично немає згадок. Але спробуємо співставити деякі факти з обох сторін.

У доповідній начальника закордонного відділу від 14 червня 1920 р. стверджується, що у його підпорядкування від «Зафронтбюро» РВС 12-ї армії перейшло агентурно-розвідувальне бюро у Чернівцях [1, с. 17], діяла підпільна організація у Кам'янці-Подільському [1, с. 22, 39]. Вже у липні 1920 р. створено резидентуру в Бессарабії [1, с. 41]. У звіті за квітень-травень 1921 р. – Одеський підвідділ, що займався румунським напрямком (готував перекидання за кордон у Бессарабію партизан, зброю, спорядження, пропагандистські газети) [1, с. 88]. Навіть ці непрямі факти наштовхують на думку, що і на Хотинщині сигуранці доводилося мати справу із підрозділами «Закордоту».

З чергового звіту маємо і точніші дані: «Останнім часом бойова робота розвивається особливо добре у Хотинському повіті, котрий розбитий на 4 райони у відношенні до формування територіальних бойових груп. Групи в кожному районі організуються в кількості 10-15 осіб і при групах влаштовуються бази, де зберігається зброя не лише для групи, а і для більшої кількості бійців. Дві групи цілком злагоджені і діють безперервним політичним і економічним терором» [1, с. 90]. Таким чином, наявність груп «Закордоту» на Хотинщині, де якраз у цей час активно налагоджувалася робота сигуранци незаперечна. А вдалі дії румунської спецслужби у вересні 1921 р. дуже імовірно відбулися саме проти радянських агентів.

Це припущення підтверджується наступними фактами: на початку серпня у селі Бабин святкування у школі на честь «приїжджих румунів» було перерване двома кинутими гранатами від групи «Закордоту»

[1, с. 133]; у серпні «в селі Недобоївці знищені всі телеграфні і телефонні дроти і вбито старосту»; впродовж того ж місяця «у Ширівцевському лісі розігнано засідку румунів», яка ловила одного з «товаришів Закордоту» [1, с. 135]; а у той же час, поблизу села Стальнівці відбувся напад на хутір Мошана – «Начальника Сигуранци і командуючого румунським фронтом під час повстання 1919 р.» [1, с. 135]. Причому при відході групи відбулася збройна сутичка [1, с. 135].

З вищевказаними проявами роботи ворожої резидентури сама сигуранца, очевидно, не дуже добре справлялася, оскільки у серпні 1921 р. уряд вирішив розпочати рішучі дії із залученням також військових, жандармів і поліції [4, ф. 92].

Про те, що мали місце сутички саме між загонами «Закордоту» і сигуранци згадується у «Виписці з доповіді про роботу закордонного відділу ЦК КП(б)У за липень-серпень 1921 року» [1, с. 146]. У ній ідеться, що й у Хотинському повіті «проведено багато нальотів на жандармські пости, волосні правління, на окремих агентів Сигуранци» тощо [1, с. 146]. Цей же документ певною мірою пояснює чому довгий час не було майже нічого відомо про походження візаві румунських агентів: «робота загонів жодних доказів проти Росії в руках румунів не залишила, хоча газети, як румунські, так і бессарабські, обурені бандитизмом, і говорять, що Бессарабію можна порівняти у плані бандитизму з Албанією чи Іспанією» [1, с. 146].

В подальшому в системі сигуранци відбувалися неодноразові реорганізації, але об'єм «бойової» роботи ставав дедалі меншим і основний напрям більше зводився до функцій нагляду.

Отже, перші роки діяльності румунської таємної політичної поліції на Хотинщині були спрямовані на подолання в тому числі й впливів ворожих спецслужб, серед яких одним із найактивніших був більшовицький «Закордот». Наша невеличка розвідка хоч і проливає світло на діяльність сигуранци у краї, але тема потребує подальшого глибшого вивчення із залученням матеріалів як вітчизняних, так і закордонних архівів.

Джерела та література:

1. «Закордот» в системі спецслужб радянської України: Збірник документів. – К.: Вид-во НА СБУ, 2000. – 213 с.

2. История Румынии / И. Болован, И.-А. Поп (координаторы) и др. / Пер. с рум. – М.: Весь мир, 2005. – 680 с.
3. Arhiva Națională a Republicii Moldova, Chișinău (în continuare A.N.R.M., Chșn.). – Fond 680. – Inv. 1. – Dosar 18.
4. A.N.R.M., Chșn. – Fond 680. – Inv. 1. – Dosar 20.
5. A.N.R.M., Chșn. – Fond 680. – Inv. 1. – Dosar 2055.
6. A.N.R.M., Chșn. – Fond 706. – Inv. 2. – Dosar 2.
7. O istorie a Basarabiei / Anatol Petrencu (redactor științific), Ion Niculiță, Ion Eremia, Ion Gumenâi, Gheorghe Palade, Ion Șișcanu, Anatol Țaranu, Vasile Șoimar; Proiectul „României din jurul României”. – Chișinău: Balacron, 2015. – 424 p.
8. Periețeanu I. Gr. Siguranța Română în Basarabia interbelică // Пе-жим доступу: <http://www.morarup.narod.ru/Sigur.htm>
9. Rotari L. Mișcarea subversivă din Basarabia în anii 1918-1924. – București; Ed. Enciclopedica, 2004. – 298 p.

Пагор Валентин
(м. Кам'янець-Подільський)

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КАРТОГРАФІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – ПЕРША ТРЕТИНА XVIII СТ.)

У розвідці здійснено огляд основних планів і зображень Кам'янця-Подільського періоду 80-х років XVII – 20-х років XVIII століття, які були опубліковані у картографічних виданнях західноєвропейських держав. Це історичні плани міста, виконані з висоти пташиного лету, які показують особливості забудови і архітектурні композиції давнього Кам'янця. У повідомленні висвітлено зацікавленість європейцями Кам'янцем-Подільським, як містом, що увібрало в себе унікальні риси оборонної архітектури.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, гравюри, плани, картографія, історичні джерела.

Понад 100 років тому відомий мандрівник П. Семенов-Тянь-Шанський записав: «Карта важливіша за текст, бо говорить часто яскравіше, наочніше, лаконічніше, ніж найкращий текст». Цитата якнайкраще підходить для Кам'янця-Подільського. Місто завжди привертало увагу мандрівників та картографів, адже мало унікальні обриси фортифікаційної архітектури, які гармонійно поєдналися з природнім рельєфом каньйону річки Смотрич, а в'їзд до міста прикривав величний замок [2; 4-8]. Напевно тому в 1657 році турецький мандрівник Є. Челебі, побувавши в Кам'янці залишив про місто згадку: «Це надійний і могутній замок із стінами, вирубаними в скелі, який стоїть над високою прірвою і рівних йому нема не лише у володіннях польських, а, мабуть, і в чеських, і у Шведській країні, і в державі Голландській, і в горах Германських».

Європейцям місто відкрилося понад 300 років тому, коли видавці з Італії, Франції, Німеччини, Голландії почали друкувати атласи, в яких зображали кращі міста Європи, серед них був і Кам'янець. До середини XVIII століття у європейських виданнях було опубліковано близько 20-ти окремих гравійованих зображень міста [3, С.212-213]. Сьогодні ці зображення і плани зберігаються в архівних установах і бібліотеках

Польщі, Литви, Швеції, Німеччини, Франції, Італії, Туреччини. Найбільший інтерес становлять зібрання розміщені в Краківському національному архіві, Національній бібліотеці Франції, Архіві морської служби Франції, Австрійській національній бібліотеці, Військовому архіві у Стокгольмі.

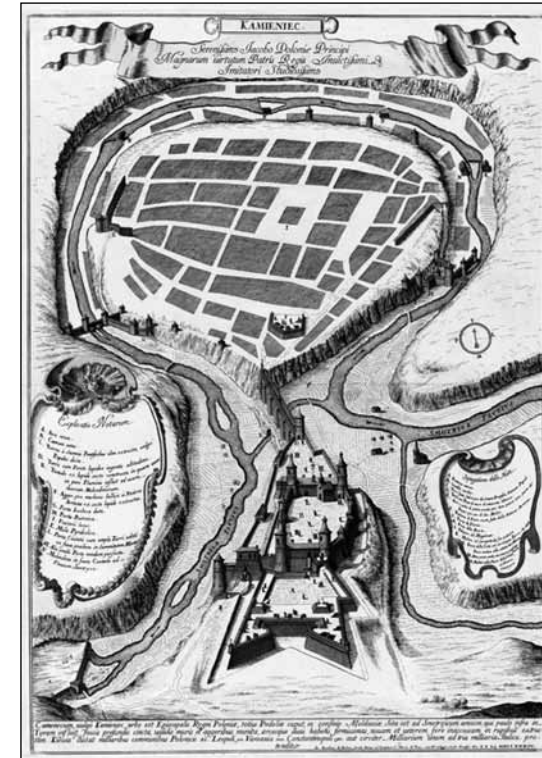

Рис. 1 Кам'янець (1684 року)

Одне з перших зображень Кам'янця, розтиражоване країнами Європи, був план міста 1684 року (рис. 1). План відомий в науковій літературі як римський. Автором плану є картограф Джованні Джакомо Россі (1650-1691), відомий ще під псевдонімом Йоганн Якуб де Рубейс. Це умілий гравер і спадкоємний видавець мап і видів міст. Він був влас-

ником граверні при «Храмі св. Марії» у Римі, яка перейшла в спадок від батька. Батько ж відомий тим, що винайшов найбільш прогресивну друкарську машину XVII століття. У цій римській граверні побачив світ план Кам'янця 1684 року, опублікований у виданні «Teatro della Guerra Contro Il Turco» («Театр другої війни турецької» (1687 рік). На плані Кам'янця нанесено переважно оборонні укріплення міста. Виразно зображено Старий і Новий замки. Для підсилення візуального враження автор відтворив повсякденне життя оборонців міста. Він зобразив вартових, що несуть службу у замках. При детальному розгляді можна розглянути розташування гармат на валах Нового замку.

Рис. 2 Нікола де Фер (1646-1720)

З Кам'янцем-Подільським пов'язане ім'я Нікола де Фера (1646-1720) – французького географа і картографа (рис. 2). Він випустив понад 600 окремих карт і був призначений географом короля. З картографування України, найвідоміші його праці «План Мукачевської фортеці».

Останніми роками вдалося встановити, що він опублікував зображення міста з пташиного лету відоме як «План Кам'янця на Поділлі». План міста 1691 року опублікований у фортифікаційному виданні 1695 року «Introduction la fortification» («Введення в фортифікацію») (рис. 3). План є одним з найбільш визначних XVII ст., виконаний в кольорі з детальним нанесенням житлової та фортифікаційної забудови. В зображенні є ряд домислів автора, який для каторги невольників біля Ратуші замість одного стовпа зобразив два. Ще план виконаний таким чином, що ліва сторона вийшла праворуч а права ліворуч, він є єдиним дзеркальним зображенням відомим в картографії міста.

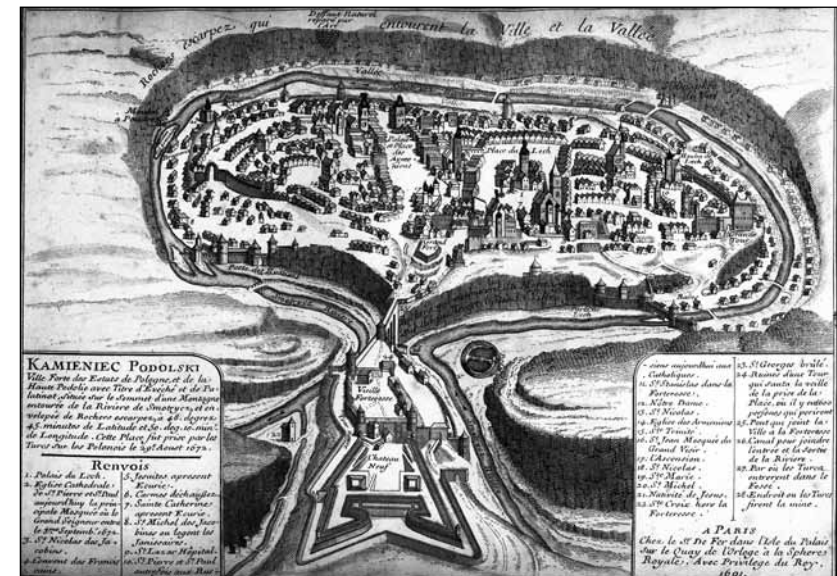

Рис. 3 Кам'янець-Подільський (1691 рік)

Ще один план міста 1729 року відомий під назвою «Місто Кам'янець – столиця Поділля» (рис. 4). Видав його знаменитий голландський картограф і видавець П'єр ван дер АА (1659-1733). Найвідомішою його роботою є 27-ми томне видання «Galerie Agreeable du Monde» («Прекрасна галерея світу»), яке вміщує понад 3000 карт. В томі 20 «Прекрасної галереї світу» було опубліковано згаданий план

Кам'янця 1729 року. На ньому зображено бурхливе соціально-економічне життя міста: околиці заповнені пішоходами, шляхами в місто через Карवासари і Польські фільварки їдуть вершники, воли тягнуть вози наповнені кромом.

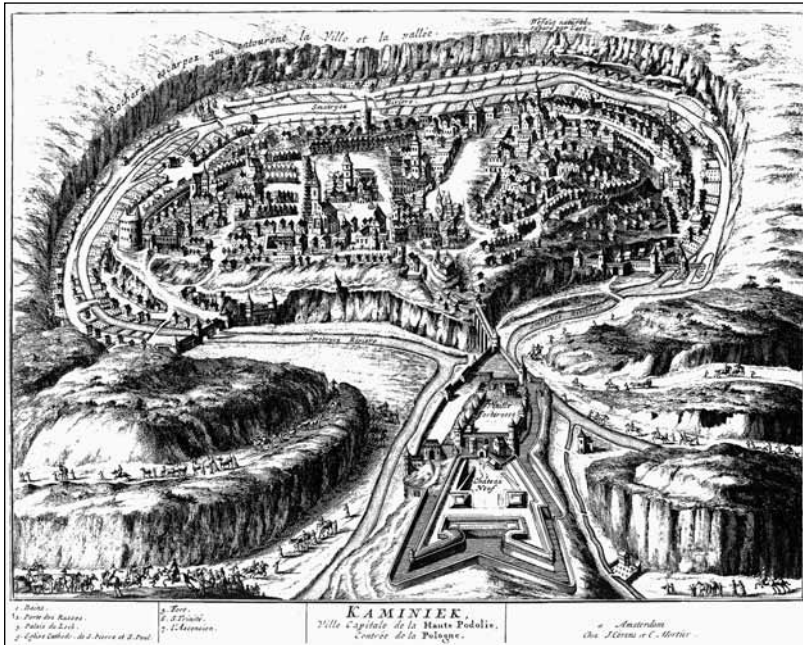

Рис. 4 Місто Кам'янець – столиця Поділля (1729 рік)

П'єр ван дер АА присвятив декілька картографічних робіт Україні. Зокрема карта 1707 року, на якій нанесено тогочасні політичні кордони України, що проходять по лінії течії Дніпра. На карті напис – *Uckranie* (Україна). З картографування України відома його друга робота 1710 року «*Ukraine grand pays de la Russie Rouge avec une partie de la Pologne, Moscovie...*» («Велика країна – Україна, Червона Русь, що межують з Польщею, Московією, Валахією») [1].

Надзвичайно багата архітектурно-культурна спадщина Кам'янця-Подільського відбилася в інших зображеннях і планах. Місто привернуло увагу французького картографа Сієра де Дарсі, картографів Йогана

Георга Старке та Зігмунда Капрала, які підготували топографічні плани міста 1700 та 1761 років з описами німецькою мовою.

Більшість зображень міста кінця XVII – початку XVIII століття виконані відповідно до тогочасної традиції «з висоти лету птаха». На думку українського історика Я. Дашкевича розкриття художнього ключа, ідейних пропозицій, з яких виходив художник, є дуже важливими для визначення цінності планів Кам'янця-Подільського XVII-XVIII століть. Важливо те, що зображення міста є цінними картографічними джерелами, адже дають уявлення про вигляд і давню житлову забудову Кам'янця. На перших відомих планах міста, виконаних немовби з висоти пташиного лету, відтворена ранньомодерна містобудівна гармонійність, адже місто увібрало в себе досягнення західноєвропейських містобудівних норм.

Вивчення історичних планів і зображень Кам'янця-Подільського, копії яких знаходяться в НІАЗ «Кам'янець», сприяє дослідженню різноманітних питань розвитку історичної топографії міста, об'єктивному відтворенню його містобудівної історії та неповторного архітектурного образу впродовж цих століть. Плани розкривають скарбниці архітектурних образів і життя унікального міста-твердині на Поділлі, яким цікавилися далеко за межами України.

Джерела та література:

1. Байцар А. Назва «Україна» на картах голландського картографа Пітера Ван дер АА (початок XVIII ст.) // Блог Андрія Байцара. 2017. 23 Лютого. URL: http://baitzar.blogspot.com/2017/02/xviii_23.html (дата звернення 08.09.2017 р.)
2. Матвійшин Я. Кам'янець-Подільський і Хотин на рукописних планах XVII-XVIII ст. // Історична топографія і соціотопографія України. Зб. наук. праць. Львів, 2006. С. 216-257.
3. Пагор В. Огляд гравюр і планів Кам'янця-Подільського XVII ст. // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Меджибіж» – 2'2013). Хмельницький: ІРД, 2013. Ч.2. С. 212-221.
4. Петров М. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА. 2002. 384 с.

5. Петров М. Малюнки і гравюри Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст. як джерело для вивчення історичної топографії міста // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. Київ, 2009. Вип. 11. С.64-78.
6. Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома. 480 с.
7. Сіцінський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць / [упоряд. М. Мошак]. Кам'янець на Поділлі: Вид. Поділ. братства, 1994. 60 с.
8. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. Kijów-Warszawa, 1915. 130 s.

Прохненко Ігор
(м. Ужгород)
Мордовін Максим
(м. Будапешт)

ТОВАРНІ ТЕКСТИЛЬНІ ПЛОМБИ СЕРЕДНЯНСЬКОГО ЗАМКУ

У польовому сезоні 2017 року археологічною експедицією Ужгородського національного університету досліджувався Середнянський замок. Серед отриманих матеріалів одну з найінформативніших категорій інвентарю представляє колекція товарних суконних пломб (9 екземплярів) кінця XVI – початку XVII ст. Їх аналіз, у комплексі з матеріалами інших пам'яток гірськотиського мікрорегіону дозволяє говорити про активізацію на вказаних територіях у цей час північного (польського) торгівельного шляху.

Ключові слова: Середнянський замок, товарні текстильні пломби, Угорщина, Польща.

Рис. 1. Центральна споруда Середнянського замку (вид з півдня)

Серед пізньосередньовічних та ранньомодерних пам'яток гірсько-тиського мікрорегіону своєю топографією виділяється замок, розміщений на рівнинній місцевості біля річки Велі в смт. Середнє Ужгородського р-ну Закарпатської обл. України. Його центральну частину займає триповерхова житлова будівля (розміри 18,6 x 16,5 м), яка на сьогоднішній день найбільше збереглася з замкових споруд (рис. 1). Навколо неї знаходиться обмежений кам'яними стінами замковий дворик. Фортифікаційна система у плані підквадратної форми. Представлена вона двома лініями помітно знівельованих валів і ровів. Площа пам'ятки (200 x 200 м) значно зруйнована в ході будівельних і сільськогосподарських робіт місцевим населенням. Відчутного удару по замку нанесла і діяльність реставраторів, які знищили більшу частину центральної території і змінили зовнішній вигляд валів і ровів, що не дозволяє говорити про їх реальну початкову висоту та глибину. На окремих ділянках сучасна висота валів досягає 3,5 м. У ході робіт, за свідченнями старожилів, була зруйнована і штучна система циркуляції води (труби набору та зливу), що надходила з річки у рови з західного боку і уходила з них в напрямку млина зі східного. В даний час, у результаті застоювання дощової води, більша частина ровів заболочена.

Середнянському замку присвячений ряд легенд, які, правда, виникли нещодавно. У цих легендах будівництво укріплень пов'язується з орденом тамплієрів. Цей регіональний міф зміцнів завдяки тому, що довгий період часу у науковій літературі зведення замку помилково датувалося XII ст. [14, old. 61-66; 3, с. 340; 1, с. 40; 2, с. 74]. Як аргумент на користь такої порівняно ранньої дати будівництва приводилися дані архітектури, в першу чергу, планування. При подібному хронологічному визначенні важко пояснити потрапляння до внутрішньої забудовки корінних стін центральної споруди уламків цегли, датування яких значно молодше запропонованого. Не заглиблюючись до аналізу особливостей пам'ятки, відзначених архітекторами-медієвістами, констатуємо, що замки аналогічного планування на території Угорщини датуються більш пізнім часом. Крім того відзначаємо, що вказана дата зведення замку суперечить даним письмових джерел.

У 2008 році, з метою дослідження стратиграфічної ситуації і виходячи з можливої для проведення розкопок площі, вивчення замку почалося з території замкового дворика. Розкоп І (22 x 4 м) перерізав його від

південного кута центральної будівлі до рову. Потужність культурного шару до 2,8 м. Аналіз отриманого матеріалу дозволив встановити стратиграфію пам'ятки на цій ділянці. Культурний шар складався з прошарків глини різного кольору, від сірого до чорного (в основі). Залишки стін зафіксовані в кв. ВГ-1-2 і кв. Ж-1-2 з глибиною фундаменту не менше 2,4 м від репера. Зведення кам'яних стін у XVI ст. стратиграфічно підтверджене керамікою і фальшивою угорською монетою 1543 р. Фердинанда I (1526 - 1564 рр.). Наступний період (XVII - початок XVIII ст.) визначається кількісним збільшенням колекції матеріалу (керамічний посуд, кахлі, вироби з металу, кістки тварин). Після проведених досліджень було відзначено, що зафіксована на даній ділянці дата зведення замку є попередньою. У зв'язку з цим виникла необхідність подальшого дослідження для її уточнення, в першу чергу на основі речових і письмових джерел, а також архітектурних особливостей замку. Справедливо було підмічено, що при вирішенні даного питання повинен враховуватись і процес утворення розміщених неподалік винних підвалів. Каміння, отримане при їх спорудженні, було найбільш реальним матеріалом для зведення замку, що підтвердили і аналізи породи каміння з обох пунктів. Встановлена на основі надпису на стіні дата будівництва підвалів – XVI ст., співпадає з отриманими нами даними про початковий етап виникнення фортифікаційних споруд.

Паралельно з археологічними дослідженнями проводився й аналіз свідчень письмових джерел. Зафіксовані в документах факти дозволяють говорити про відсутність замку в Середньому станом на середину XV ст., спалення селянами в ході заворушень в другій половині XVII ст. значної кількості будівель на території укріплень, а також загальне зубожіння прилеглих до замку територій наприкінці цього самого сторіччя.

Для отримання додаткової інформації експедиція Ужгородського національного університету свої польові та камеральні роботи продовжила у сезоні 2017 року. Розкоп ІІ (12 x 4 м) був прирізаний до північної бровки розкопу І. В основному, стратиграфічна ситуація ідентична простежених під час попередніх досліджень. Виявлені фундаменти стін (рис. 2-3) вдалося віднести до двох різних хронологічних горизонтів. Дві масивні широкі стіни, датовані початком XVI ст., йшли паралельно до східної стіни центральної вежі, утворюючи своєрідну галерею на краю замкового дворика, за межами якої починався рів. Наприкінці

цього самого сторіччя або на початку наступного (не раніше 1588 року) між цією галереєю і центральною вежею була зведена ще одна потужна стіна, біля якої простежений ряд щільно розташованих ям. У цей самий час добудовується низка перемичок між старими і новими мурами, в результаті чого утворився складний комплекс малих приміщень.

Рис. 2 Середнє. Розкоп 2 у замковому дворіку (вид зі сходу)

У порівнянні з першим польовим сезоном помітно збільшилася колекція виявлених індивідуальних знахідок (зброя, прикраси, побутові речі, монети, товарні пломби). Майже всі виявлені матеріали датуються XVI – XVII ст. До більш раннього часу (XV ст.), скоріше за все

пов'язаного з дозамковим горизонтом, відносяться лише три угорські монети (Сигізмунда Люксембургського 1430-1437 рр., Владислава I 1440-1444 рр. і Матяша Корвіна 1489-1490 рр.). Важливу інформацію для хронологічного визначення будівельних горизонтів Середнянського замку і встановлення особливостей життєдіяльності його населення несуть знахідки товарних пломб (9 екземплярів), які в такій кількості на території Закарпаття зустрічаються вперше. До цього одна подібна знахідка була відома з Невицького замку, три з Королівського і одна виявлена біля церкви в Паладь-Комарівцях. Але навіть нові середнянські екземпляри, які за один польовий сезон втричі збільшили кількість закарпатських товарних пломб, не змінили загальну статистичну ситуацію – кількість подібних знахідок у порівнянні з іншими регіонами Європи залишилася незначною. Більше того, мала кількість знахідок пломб фіксується і на безпосередньо прилеглих до західної межі Закарпаття землях, які разом утворювали своєрідний історико-культурний регіон Угорщини – Фелвідек (Верхній край). Подібна ситуація дозволяє говорити про відсутність на території гірського Потисся в пізньосередньовічній та ранньомодерній часи потужних торговельних центрів і, відповідно, слабу активність торговців, що було зумовлене порівняно малою щільністю проживаючого на цих землях населення. Хоча і не масові, знахідки суконних пломб важливі не тільки для хронологічного визначення певних будівельних горизонтів Середнянського замку (тут більш

Рис. 3 Середнє. Розкоп 2 у замковому дворіку (вид з півночі)

точна інформація нумізматичної колекції, до якої на даний момент входять 25 екземплярів). Текстильні пломби найбільш точно ідентифікують існуючі торгівельні шляхи, напрямки і характер товарообігу певних регіонів в певний час.

Галузь сфрагістики, яка займається вивченням цієї категорії знахідок, в країнах Європи стала розвиватися недавно, а на території України вона взагалі робить лише свої перші кроки. Подібна ситуація зумовила наявність незначної кількості публікацій з вмістом конкретної інформації з даної проблематики. Відповідно, виникає необхідність хоча б коротко прослідкувати історію появи і розвитку цього типу предметів в середньовічній та ранньомодерній Європі. Саме ж пломбування товарів почалося ще в часи Римської імперії, а потім ця традиція продовжилася і в Візантії. Вже в ті часи користувалися свинцевими печатками, на яких вказувалося місце виготовлення товару, його якість, а іноді і сам виробник [7, р. 49-50].

У середньовічній Європі ця традиція скоріше за все була перейнята через італійських купців з Візантії. Спочатку використовували воск у Фландрії та Англії. Воскові товарні пломби в Англії були в обігу до другої половини XIV ст. [4, р. 17-18]. Перші свинцеві текстильні пломби з'явилися в Голландії і Фландрії у другій половині XIII ст. Найстаріша з відомих подібна знахідка датується 1272 або 1275 роком і походить вона з міста Лейден (Голландія) [5, р. 1; fig. 2]. На початку XIV ст. в Аррасі та Іпрі щорічно вже ставили десятки тисяч подібних пломб [6, old. 57]. У XIV ст. на півночі Франції, у Фландрії, на заході Германії і навіть в Італії всі суконні центри прийняли спеціальні регуляції з перевірки якості і розмірів сукна, яке там виготовлялося. Кожний рулон сукна перевіряли обрані місцевими ремісниками майстри, і якщо воно відповідало місцевим нормам, ставили відповідну печатку [8, s. 78-86].

У середині XIV ст. на одному рулоні могло бути вже до п'яти-шести печаток (рис. 4): власна печатка ткача, печатка перевірки розмірів, печатка перевірки якості тканини, печатка перевірки якості фарбування і головна печатка міста. Коли рулон згортався, пломби були з початкового краю, але їх трохи висували з центральної частини рулону, щоб до продажу останніх ліктів сукна знаки якості було видно і можна було довести походження товару (рис. 5). Значного розвитку ця індустрія і її регуляції досягли на початку XIV ст. У цей самий час виникла і най-

більша кількість підробок як самого сукна, так і його пломб (тобто вони були пов'язані між собою). Наприклад, коли як англійське продавалося виготовлене в Османській Імперії (на окупованій території Королівства Угорщина) сукно, на нього ставилися відповідні пломби-імітації [12, old. 107-114]. Промисловий розвиток країн Європи у наступні періоди призвів до збільшення кількості випускаючих тканину центрів і відповідно став більш різноманітним і варіативним набір суконних пломб, типи яких вже рахувалися на тисячі.

Рис. 4 Відірваний край сукна з чотирма пломбами, який виявлено на узбережжі Північного моря в Голандії
(Знахідка і фото: Earl Specht, <http://wf4.nl/paginaEarl/earllakenloden.htm0>)

Рис. 5 Скульптурне зображення рулону сукна з пломбою над входом до Лакенхалу (Будинку тканин) в голандському місті Лейден.

Середнянські екземпляри, відображені на ілюстраціях 6 та 7, виступають чіткими індикаторами локально-регіональної торгівлі. Вони мають наступні особливості та параметри:

1) Виготовлена з темного металу (свинцю) плomba, від якої збереглася її половина з зображенням орла. У птаха широко розкриті крила і розставлені в боки лапи. Зі зворотнього боку в центрі, де і було кріплення двох частин пломби, лишився уламок з фрагментом хреста, біля якого фіксуються два кола. Плomba була спеціально зігнута, скоріше за все приготована до переплавки на свинцеві кулі, пару десятків яких з ще не відбитими черешками виявлено поряд. Параметри знахідки: діаметр – 41 мм; вага – 26,97 г. (рис. 6, 1).

Екземпляр ідентифікується як товарна плomba кінця XVI ст. з містечка Всхова (бувний Фрауштадт). Всхова - колишнє німецьке містечко на кордоні Сілезії під назвою Фрауштадт, отримало привілеї на використання свинцевих пломб для маркування своєї текстильної продукції ще у 1494 році [10, s. 284]. Саме містечко до 1343 року було частиною Сілезії під чеською короною, але згодом, у часи Казимира Великого перейшло під польську корону, залишаючись містом з німецьким населенням до 1945 року [9, s. 22].

Незважаючи на те, що герб міста доволі специфічний – подвійний хрест з кільцями з боків, пломби міста часто плутають з більш ранніми знахідками суконних печаток з фламандського міста Іпр або артезіанського Сен-Омер. Більше всього всховських пломб знайдено в Гданську або його околицях (всього 17 екземплярів). Усі вони датуються XVI - XVII ст. [13, old. 450]. На території середньовічного Королівства Угорщини, не рахуючи середнянські, відомі ще три подібні знахідки. Місце виявлення однієї з них, яка тепер знаходиться в колекції Угорського національного музею (м. Будапешт), невідоме [11, p. 215; cat. 39]. За стилем і розмірами скоріше за все датується початком XVI ст. Подібну знайшли на розкопках колишньої столиці Угорщини, в місті Вишеград, який був захоплений і спустошений турками у 1544 році [13, old. 452]. Це свідчить про датування даної пломби до цього року. Третя плomba, вже більш схожа на середнянські і гданські, була виявлена в околицях сучасного містечка Орошхаза, на місці поселення Сентеторня, знищеного татарами в 1596 році. На території України подібні знахідки, які походять з Галичини та Волині, фіксуються в колекціях регіональних музеїв.

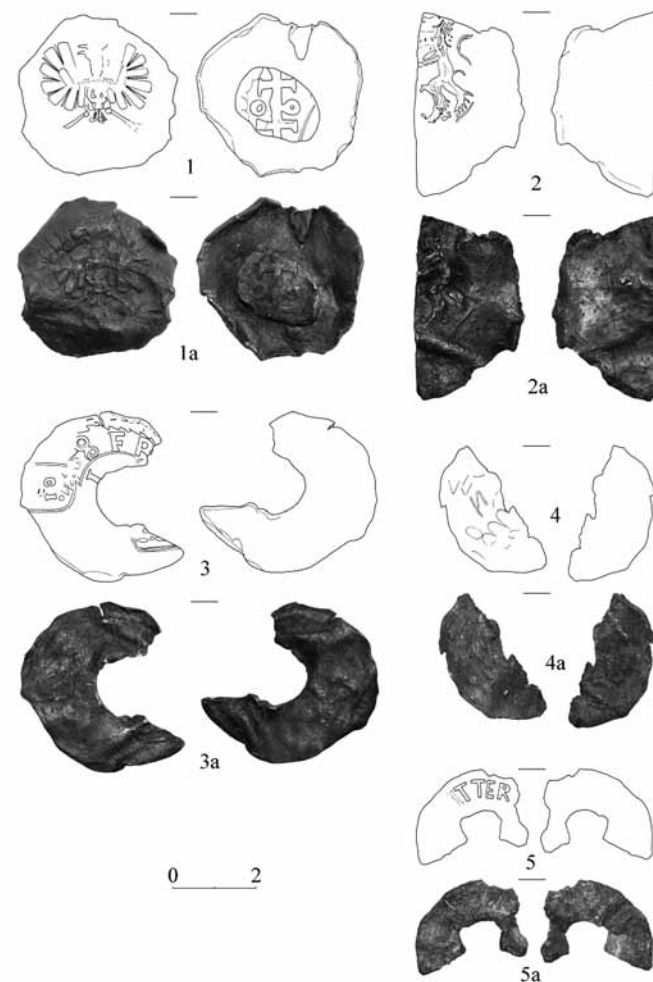

Рис. 6 Середнє. Розкоп №2. Товарні текстильні пломби

2) Виготовлена з темного металу (свинцю) плomba, від якої збереглася її половина, яка в свою чергу була порубана навпіл, з зображенням вздибленого лева. Як і попередня, ця плomba також була спеціально зі-

гнута і перетворена на лом для переплавки на свинцеві кулі. Параметри знахідки: діаметр – 50 мм; вага – 11,75 г. (рис. 6, 2).

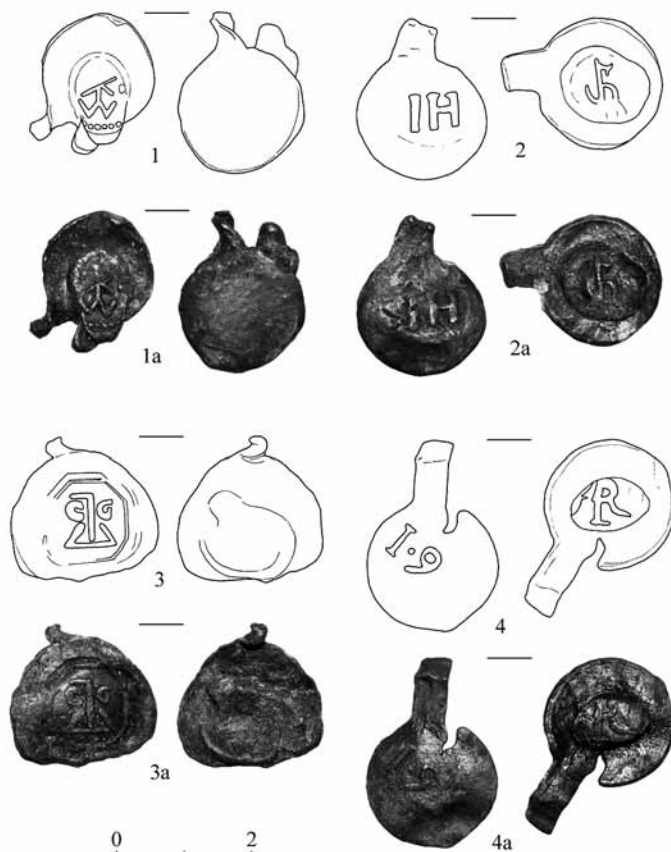

Рис.7 Середнє. Розкоп №2. Товарні текстильні пломби

Враховуючи фрагментарність зображення, за наявними аналогіями даний екземпляр з найбільшою ймовірністю може бути ідентифікований з містом Гданськ [9, s. 34-41]. Відповідно і він характеризує торговий

шлях в Гірське Потися з території Польщі, який вже на території всередині Карпатської дуги проходив через місто Бардейов. Скоріше за все, в умовах турецької небезпеки, активізувався саме цей торговий шлях як найбільш спокійний маршрут в умовах передгір'я. А Середне стало транзитним містечком на дорозі між містами Спіша та Марамуреша.

3) Виготовлена з темного металу (свинцю) плomba, від якої збереглася половина половини з отвором для кріплення посередині. З зображення лишилися частина вінкоподібної окантовки краю, літери FR, верхня частина хреста і дві контромарки. Як і попередні, ця плomba також була спеціально зігнута в ході підготовки її до переплавки. Параметри знахідки: діаметр – 41 мм; вага – 11,30 г. (рис. 6, 3).

Як і перший номер, екземпляр ідентифікується як товарна плomba кінця XVI ст. з містечка Вsxова (колишній Фрауштaдт). Візуально подібно, що це і є дві частини від однієї плomби, але ретельний аналіз зламy дозволяє вважати їх уламками двох різних екземплярів.

4) Виготовлена з темного металу (свинцю) плomba, від якої збереглася половина половини. Параметри знахідки: діаметр – 36 мм; вага – 3,39 г. (рис. 6, 4). Зображення не чітке, ідентифікації не підлягає.

5) Виготовлена з темного металу (свинцю) плomba, від якої збереглася половина половини з отвором для кріплення в центральній частині. Цей невеликий фрагмент також був зігнутий навпіл. Параметри знахідки: діаметр – 36 мм; вага – 3,73 г. (рис. 6, 5). З зображення зберігся фрагмент надпису [...]TTER[...] Плomba ідентифікації не підлягає.

6) Виготовлена з темного металу (свинцю) плombsа з верхнім черешком, що з'єднував дві половини. Від плombsа збереглася половина без зображення, а зі зворотнього боку в центрі, де було кріплення двох частин плombsа, лишився уламок зі значком (гмєрком), який знаходився в середині кола, сформованого з маленьких крапок. Параметри знахідки: діаметр – 17 мм; вага – 4,19 г. (рис. 7, 1). Плombsа ідентифікації не підлягає, але з найбільшою ймовірністю походить з не дуже віддалених територій на землях Польщі.

7) Виготовлена з темного металу (свинцю) plombа з верхнім черешком, що з'єднував дві половини. Від plombи збереглася половина з вибитими літерами ІН, а зі зворотнього боку в центрі, де було кріплення двох частин plombи, лишився уламок зі значком (гмерком). Параметри знахідки: діаметр – 19 мм; вага – 4,88 г. (рис. 7, 2). Plomba

ідентифікації не підлягає, але з найбільшою ймовірністю також походить із польських територій.

8) Виготовлена зі світлого металу (олова) плomba з верхнім черешком, що з'єднував дві половини. Від плomби збереглася половина з вибитим у багатокутнику гмерком, що нагадує шибеницю, з двох боків якої літери C і G. Зі зворотнього боку в центрі, де було кріплення двох частин плomби, лишився уламок без зображення. Параметри знахідки: діаметр – 21 мм; вага – 4,44 г. (рис. 7, 3). Плomba ідентифікації не підлягає. З найбільшою ймовірністю також походить з прилеглих польських територій.

9) Виготовлена з темного металу (свинцю) плomba з верхнім черешком, що з'єднував дві половини. Від плomби збереглася половина з цифрами 1 і 6, або якщо навпаки – 9 та 1, між якими знаходилася крапка. Зі зворотнього боку в центрі, де було кріплення двох частин плomби, лишився уламок з літерою R. Параметри знахідки: діаметр – 19 мм; вага – 4,27 г. (рис. 7, 4). Плomba ідентифікації не підлягає, але з найбільшою ймовірністю походить з не дуже віддалених територій на землях Польщі.

На завершення відзначимо, що колекція плomб Середнянського замку, до якої на сьогоднішній день входять 9 екземплярів кінця XVI – початку XVII ст., включає дві великі плomби з Всхови (колишній Фрауштадт), одну з Гданська, а також маленькі плomби з так званим гмерком, походження яких найімовірніше також пов'язане з територією Польщі. Їх аналіз, у комплексі з матеріалами інших пам'яток гірськотиського мікрорегіону дозволяє говорити про активізацію на вказаних територіях у цей час північного (польського) торгівельного шляху.

Джерела та література:

1. Поп Д., Поп И. Замки Подкарпатской Руси / Д. Поп, И. Поп. – Ужгород, 2004.
2. Поп Д., Поп И. Путешествие по архитектурным памятникам Подкарпатской Руси / Д. Поп, И. Поп. – Ужгород, 2007.
3. Поп И.И. Энциклопедия Подкарпатской Руси / И.И. Поп. – Ужгород, 2001.
4. Egan G. Provenanced Cloth Seals / G. Egan / Sub-Department of Medieval Archaeology, University College, University of London, submitted for the degree of Doctor of Philosophy. – London, 1987.

5. Egan G. Lead cloth seals and related items in the British Museum / G. Egan. – London, 1994.
6. Endrei W. Patyolat és posztó / W. Endrei. – Budapest, 1989.
7. Endrei W., Egan G. The Sealing of Cloth in Europe, with Special Reference to the English Evidence / W. Endrei, G. Egan // Textile History. – 1882. – 13:1. – P. 47-75.
8. Hittinger D. Tuchplomben. Warenzeichen des späten Mittelalters und der Neuzeit aus dem norddeutschen Küstengebiet / D. Hittinger. – Aachen, 2008.
9. Kocińska M.-K., Maik J. Średniowieczne i nowożytnie plomby tekstylne z wykopalisk w Gdańsku / M.-K. Kocińska, J. Maik. – Łódź, 2004.
10. 10. Mączak A. Sukiennictwo wielkopolskie XIV-XVII wiek / A. Mączak. – Warszawa, 1955.
11. Mordovin M. Late medieval and early modern cloth seals in the collection of the Hungarian National Museum / M. Mordovin // Archaeologiai Értesítő. – Budapest, 2014. – 139. – P. 193-237.
12. Mordovin M. Egy négy évszázados bűntény nyomában / M. Mordovin // Belügyi Szemle. – 2016a. – 65. – Old. 107-114.
13. Mordovin M. Sziléziai posztó Magyarországon a régészeti leletek tükrében / M. Mordovin // Weisz Boglárka (szerk.): Pénz, posztó, piac: Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. – Budapest, 2016b. – Old. 439-456.
14. Rappoport P.A. Kárpátaljai középkori várak / P.A. Rappoport // Archaeologiai Értesítő. – Budapest, 1965. – köt.92. – 1. – Old.61-66.

Остафійчук Олександр
(м. Хотин)

ВІРМЕНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ХОТИНА У СВІТЛІ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ

В даній статті подаються відомості писемних джерел, статистичних даних і матеріали наукових публікацій, про появу та розселення представників вірменського народу на території Хотинського краю і міста Хотина. Також зазначенні дані про кількість вірменського населення у відношенні до загальної кількості жителів міста. В статті подаються короткі відомості про культові споруди вірменського населення Хотина а також про їхню конфесійну приналежність. Хронологічні межі статті охоплюють період XV – 30-х рр. XX ст.

Ключові слова: джерела, вірмени, церква, Хотин.

З самого початку свого становлення Молдавське князівство було поліетнічною державою. В процесі його творення, окрім молдаван (волохів), взяли участь русини, угорці, німці (сакси), татари. Певний вплив справляли поляки і литовці. Вагоме місце серед представників багатьох народів, які проживали на його території і брали активну участь в економічному і культурному житті, посідали вірмени.

Характер масової міграція вірмен в Молдавське князівство набула в XIV– XV ст., в період падіння вірменського клікійського царства (1375), а також захоплення турками Константинополя (1453) і Приєднання до османських володінь Криму (1475). Молдавський князь Олександр Добрий (1400-1432) своїм указом надав вірменам-переселенцям цілу низку привілеїв для розвитку торгівлі, що зумовило значний притік в міста вірмен з польських володінь. В 1418 р. Олександр Добрий запросив в князівство 3000 вірменських сімей і розмістив їх в наступних містах: Сучава, Акерман, Васлуй, Ботошани, Дорохой, Хотин і Яси [2, с. 167-168]. Таким чином вірменська колонія в Хотині з'явилась в I чверті XV ст. Всього ж за період XIII – XVIII ст., на сучасних західно-українських землях, було створено більше 20-ти вірменських колоній [18, с. 10]. Перша хвиля вірмен-мігрантів на територію Молдавського князівства представляла в основному осіб, що змушені були покинути рідні краї у зв'язку з релігійними утисками. В подальшому переселя-

лись здебільшого торговці, які займались торгівлею між землями Східної і Південно-східної Європи.

У молдавському князівстві вірмени створили свій єпископат, який до 1506 року був об'єднаний з Львівським вірменським єпископством [6, с.68].

З відомостей що відносяться до сер. XVI ст. дізнаємось про існування вірменської церкви в Хотині. Зі згадок вірменського хроніста Мінаса Тохатеці відомо, що за правління господаря Стефана Рареша (1551-1552), в 1551 р. вірменську церкву в Хотині було зруйновано [17]. Ця подія відбулась на фоні конфесійного регресу, в ході якого частина вірменського населення Молдавського князівства була насильно навернена в православ'я, а інша змушена була покинути державу. Зокрема остання частина перебралась в основному на територію Трансильванії. За Стефана Рареша землі князівства покинуло близько 1000 вірменських сімей. В подальшому, Молдову покинуло до 3000 сімей (близько 10000 осіб). Пізніше, подібні дії проводили господарі Олександр Лепушняну (1552-1561, 1564-1568) і Стефан Томша (1563-1564). Окрім цього, міграція вірмен була спричинена, зокрема військовими конфліктами між Туреччиною, Польщею і Молдовою, податковим гнітом правителів, селянськими заворушеннями [2, с.170].

У зв'язку з гоніннями османів в XVII ст., кількість вірменського населення в Молдавському князівстві значно збільшується. Про вірмен в Хотині в зазначений період згадок практично немає, єдина віднайдена згадка відноситься до II пол. XVII ст. Так, глава місії ордену театинців до вірмен Речі Посполитої в 1666-1669 рр. А.М. Піду, у своєму звіті, згадує вірменські церкви в Сіреті, Хотині та Ботошанах [12, с.76].

Дуже мало згадок про вірмен в Хотині і за період XVIII ст. Так, перебуваючи в 1722 році в Хотині, гетьман-вигнанець Пилип Орлик серед жителів міста згадує вірменина-фурмана зі Снятина, який возив гетьманську кореспонденцію з Хотина до Снятина і назад [5, с. 116-117]. В II половині XVIII ст. спостерігається певний притік вірмен з Польщі, які оселялись в Яссах і Хотині [14, с.87]. В той же час деяка кількість вірменських сімей покинула Молдову і перебралась до Львова. Причиною цього могло слугувати економічне положення міста і давні культурні традиції [10, с. 57].

Про кількість вірмен в Хотині в зазначений період відомості – відсутні. Проте за підрахунками сучасних румунських вчених, їхня кількість на півночі Молдови становила від 275 до 435 осіб [19, с. 168]. Можна припустити, що певна частина з них проживала і в Хотині.

На початку XIX ст. ситуація на Хотинщині кардинально змінюється. Зміни відбулись не тільки в територіальній приналежності краю, але і в етнічному складі населення. Підписання бухарестського мирного договору 1812 р. юридично закріпило перехід Хотинської нахії до складу Російської імперії і стимулювало відтік місцевого мусульманського населення в межі турецьких володінь.

Повертаючись до зруйнованої вірменської церкви в Хотині в середині XVI ст., із турецького документу початку XIX ст. знайденого Т. Булатом, ми дізнаємось, що в цей час вона була відбудована, на місці колишньої зруйнованої [17]. Підтверджується відновлення вірменської церкви в Хотині й іншими даними. В 1806 р. головою єпархії в Бессарабії було призначено Григорія Закар'яна. Єпархії підпорядковувались ряд церков, в тому числі і в Хотині. В місті в цей час перебував 1 священник, діяла 1 церква і проживало 16 вірменських сімей [2, с. 173].

На початку XIX ст. з Польщі в Хотин та Бельці переселилось багато вірмен-католиків, зокрема в Хотині їх проживало – 107 осіб [11, с. 169-171; 16, с. 18].

Економічні і податкові поступки, призводили до переселення на територію краю осіб, з інших губерній Російської імперії а також із сусідньої Австрійської імперії. Саме з останньої, на територію Бессарабії переселилось багато вірмен-купців [14, с. 88]. Вони займались різними промислами а також утримували на відкуп поселення [3, с. 88].

З «Описания Бессарабской области 1816 г.» ми дізнаємось, що всього жителів в місті Хотин, в більшій частині переселенців з інших губерній Росії та Австрії, нараховувалось до 1500 осіб, в тому числі українців до 400, поляків до 50, євреїв до 1000 і вірмен до 40 [15]. В наступному 1817 р. кількість вірмен в Бессарабії загалом зросла, 544 сімей всього, 34 проживало в Хотинському цинуті (повіті), 16 з яких в Хотині [8, с. 145; 14, с. 88].

Поступово населення краю і міста зростало. Так, в 1840-х рр. серед 11916 жителів Хотина, вірмен нараховувалось – 308 (близько 3%), всього в повіті їх проживало – 367 осіб [4, с. 161; 311]. В подальшому насе-

лення Хотина продовжувало зростати, а кількість вірмен навпаки зменшувалась. Так зі списку складеному Нахичеванською і Бессарабською Вірменською єпархією за 1851 р., ми можемо дізнатись про кількість церков, священників, прихожан і демографічну ситуацію представників вірменського населення краю і міста зокрема. Так, в Хотині службу ніс 1 священник і 3 священнослужителі, прихожан було 203 особи, вмерло 6 осіб і народилось 4 особи. В місті діяла 1 дерев'яна церква [11, с. 194]. До кінця століття кількість вірмен в Хотині, як і в усій Бессарабії, стрімко зменшувалась [13, с. 242]. Причиною цього була перш за все асиміляція. На поч. XX ст. вірменська колонія в Хотині припинила своє існування [1, с. 108], а що стосується вірменської церкви, то її руїни ще проглядались в 40-х рр. XX ст. [2, с. 175].

Останні відомості про вірмен на території Хотинщини відносяться до міжвоєнного періоду. Згідно перепису населення в Румунії від 29 грудня 1930 року відомо, що в Хотинському повіті проживало 8 вірмен із 1511 осіб які загалом проживали в Бессарабії [11, с. 194].

Таким чином, серед представників багатьох національностей які населяли Хотин і край загалом, певне місце займали вірмени. Протягом п'яти століть, з часів Молдавського князівства і до часів Російської імперії, вірмени становили вагомую частку Хотинського міщанства. Надалі тема вірмен в Хотині залишається відкритою, оскільки потребує пошуку додаткових відомостей про конкретне значення і роль представників вірменського народу в економічному і культурному житті міста.

Джерела та література:

1. Алексанян О. С. Армяне в Украине в конце XIX – в первой половине XX вв. // Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений. Сб. статей и материалов. Составители: К. Хачатрян, О. Алексанян. Редактор К. Хачатрян. – Ер.: Инст. истории НАН РА, 2012, – С. 107-113.
2. Алексанян О. С. Армяне и армянская церковь в Молдавии. // Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений. Сб. статей и материалов. Составители: К. Хачатрян, О. Алексанян. Редактор К. Хачатрян. – Ер.: Инст. истории НАН РА, 2012, – С. 167-167.

3. Васиневский Е. г. Хотин. (исторический очерк). – Ташкент: Эл.-пар. Типо-лит. О. А. Порцева. Николаевск. ул., с. д., 1910. – 94 с.
4. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том 11. часть 3. Бессарабская область. – СПб: В типографи Департамента Генерального Штаба, 1849. – 314 с.
5. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.
6. Драгнев Э. Д. Армянское и украинское влияния в молдавском средневековом искусстве (историко-сравнительные параллели). // Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений. Сб. статей и материалов. Составители: К. Хачатрян, О. Алексанян. Редактор К. Хачатрян. – Ер.: Инст. истории НАН РА, 2012, – С. 63-76.
7. Этнический состав населения Бессарабии в XIX – начале XX века. – Электронный ресурс. – Режим доступа: [http://topor.od.ua/tnicheskiy-sostav-naseleniya-bessara/].
8. Заболотная Л. П. Армяно-молдавские отношения. Историографический обзор (XIX – конец XX вв.). // Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений. Сб. статей и материалов. Составители: К. Хачатрян, О. Алексанян. Редактор К. Хачатрян. – Ер.: Инст. истории НАН РА, 2012, – С. 139-147.
9. Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений. Сб. статей и материалов. Составители: К. Хачатрян, О. Алексанян. Редактор К. Хачатрян. – Ер.: Инст. истории НАН РА, 2012, – 224 с.
10. Кривонос Н. К. Памятники армян в культурной жизни Львова. // Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений. Сб. статей и материалов. Составители: К. Хачатрян, О. Алексанян. Редактор К. Хачатрян. – Ер.: Инст. истории НАН РА, 2012, – С. 54-62.
11. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Бессарабская область. – СПб: Составил Генерального штаба капитан А. Защук, 1862, – 582 с.
12. Осипян О. Виникнення вірменських колоній на Буковині та демографічні процеси в них протягом XIV-XVII ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнографії: Збірник наукових статей. Чернівці, 1997.- Випуск 4, – С. 69-77.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Т. III. Бессарабская губерния / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905.– 254 с.
14. Подгорская Э. М., Томулец В. М. Торговая деятельность армянских купцов в Бессарабии в первый трети XIX века. // Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений. Сб. статей и материалов. Составители: К. Хачатрян, О. Алексанян. Редактор К. Хачатрян. – Ер.: Инст. истории НАН РА, 2012, – С. 86-95.
15. Свиньин П. П. Описание Бессарабской области 1816 г. – Электронный ресурс. –Режим доступа:
16. [https://www.eanthropology.com/Katalog/Istoria/Stratum+plus.+2001+2002.+No+6.aspx]
17. Суляк С. Этнодемографические процессы в Бессарабии в XIX – начале XX в. // Русин. – 2012. – № 1 (27). – С. 6-26.
18. Тораманян А. Армяне и памятники армянской культуры на территории Молдавии XIV-XIX вв. в источниках и литературе. – Электронный ресурс. – Режим доступа: [http://hpj.asj-oa.am/2670/1/1976-4(175).pdf].
19. Хачатрян К. Г. Опыт и перспективы Армении и Украины в области исследований армяно-украинских исторических связей. Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений. Сб. статей и материалов. Составители: К. Хачатрян, О. Алексанян. Редактор К. Хачатрян. – Ер.: Инст. истории НАН РА, 2012, – С. 86-95.
20. Чучко М. Становище північних волостей Молдавії в епоху Фанаріотів. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології: Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці: «Друк Арт», 2013. – Том 2 (36), – С. 154-172.

Нємічева Тетяна
(м. Хотин)

НУМІЗМАТИЧНА КОЛЕКЦІЯ З ФОНДІВ ДІАЗ «ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

Стаття присвячена аналізу нумізматичних знахідок XIV-XIX ст. з музейного фонду Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця».

Ключові слова: *гріш, солід (боратинка), шеляг, акче, копійка, деньга, Молдавське князівство, Річ Посполита, Османська імперія, Садогурська монетарня.*

Протягом багатьох століть місто Хотин та Хотинська фортеця відігравали роль важливого торгового пункту і славилось численними ярмарками і базарами. Це було зумовлено, перш за все, особливостями географічного розташування. Хотин знаходиться на березі Дністра який, свого часу, був важливою транспортною артерією. Згодом, місто набуло статусу міжнародного торгового та митного пункту. Такий статус Хотин зберігав протягом багатьох століть, входячи до складу різних держав. Ці обставини наклали свій відбиток на грошовий обіг краю, особливості якого нам демонструють знахідки монет на території Хотинської фортеці.

Надзвичайно важливими в історичних дослідженнях є нумізматичні знахідки. Вони яскраво відображають, як історію економіки та торгівлі так і важливі культурні зв'язки.

Окрім основної функції, в давні часи, монети були чи не єдиним засобом масової інформації, мовою символів і знаків, зрозумілою для сучасників. Вони розповідали про могутність правителів, називали їх імена і демонстрували їх зображення, показували кордони володінь, визначали місце цих правителів у системі феодальної ієрархії, розкривали політичну програму.

Разом з писемними джерелами нумізматичні знахідки дають наочну картину міждержавних, торгових, політичних, культурних зв'язків.

Характеристичі нумізматичних знахідок з розкопок на території Хотинської фортеці приділяли увагу Л. Михайлина, С. Пивоваров, О. Масан, Ю. Мисько, О. Огуй. [1, 2,3,4,5]

Метою даного дослідження є комплексний огляд наявного нумізматичного матеріалу з території Хотинської фортеці.

Найдавніша монета фондової колекції Заповідника – молдавський гріш, датований 1391р. Петру Мушата (1375-1391). Вважається, що Петру Мушат почав карбування монети в Сучаві після перенесення туди столиці в 1388 р. Варто зазначити, що саме з господарем Петру пов'язується входження Хотинської фортеці до молдавського князівства. Однак, молдавське князівство не мало власних запасів срібла, тому як сировина використовувались монети інших держав, відповідно, подібні монети є дуже рідкісними знахідками.

Треба відзначити, що грошовий обіг Молдавського князівства був не уніфікований, така ситуація свідчила про відносну відсталість внутрішньої і переважаючу роль зовнішньої торгівлі. Нестача власного срібла, з одного боку, зовнішньоекономічні торгівельні зв'язки, з іншого, сприяли закріпленню в грошовому обігу Молдавського князівства іноземної монети, стабільної за часом карбування та кращої за якістю.

Поряд із молдавськими монетами у період Середньовіччя на грошовому ринку Буковини були й інші грошові знаки. Переважно це монети Польського королівства. Цікавими нумізматичними знахідками початку XVI ст. з території Хотинської фортеці є монети відкарбовані в Польщі та Литві. Найбільш ранніми серед них є коронні півгроші Олександра Ягеллончика (1492-1506) та Сигізмунда I Старого (1506-1545).

Після грошової реформи 1526—1528 рр. значно збільшився перелік монетних номіналів, що обслуговували грошовий ринок. Серед нумізматичної колекції Заповідника до цього періоду віднесено чотири півгроша Сигізмунда II Августа (1548-1572). [7]

У XVI ст. вагому частку на грошовому ринку Молдавського князівства займали й угорські денарії. Про це свідчать знайдені у Хотинській фортеці монети.

Упродовж XVII ст. дедалі помітніше місце на грошовому ринку Буковини посідає іноземна монета. Не виняток і територія Хотинської волості, хронологічно до даної групи віднесено 101 монету з фондів Заповідника. Серед нумізматичних знахідок цього періоду значну групу становлять монети Речі Посполитої.

Початок XVII ст. характеризувався інтенсифікацією монетного карбування Польщі та новими грошовими реформами за правління Си-

гізмунда III Вази (1587 – 1632 рр.). Останні супроводжувались постійним погіршенням монетної стопи новокарбованих середніх номіналів – ортів і шостаків, та випуском маси низькопробних номіналів – солідів, грошів, а з 1614 р. – півтораків. За роки правління Сигізмунда III відсоток чистого срібла в монеті знизився в два з половиною рази.[8]

Зростаюче засилля неповноцінних і фальшивих монет завдавало торгівлі особливої шкоди, і фактично дезорганізовувало грошовий обіг у другій половині XVII ст. Псування монет, що безперервно прогресувало, призвело до того, що гроші знецінювались, зростала дорожнеча, фінансове становище країни погіршувалось. З грошового обігу зникають талери, орти, шостаки.

1659 року королівський уряд підтримав пропозицію італійського фінансиста Т.Л. Боратіні карбувати мідні соліди, щоб Річ Посполита вийшла з економічної кризи. Таким чином, за період 1659 — 1666 років було випущено 10 млн. таких монет.[12]

Під час археологічних досліджень у Хотинській фортеці було знайдено більше 60 солідів (боратинок). Поява цих монет у Хотинській фортеці пов'язана не тільки з торгово-економічною діяльністю місцевого населення, а й з військово-політичними подіями. В 1673 р. на територію Буковини вступило польське військо, яке захопило Хотин. Землі краю фактично перебували під польською владою до 1675 р. Пізніше польські загони з'являлися на Буковині в 1683, 1685, 1686 рр. У 1687 р. польський король Ян Собеський навіть створив Чернівецьке староство. Останнє, в складі Речі Посполитої, проіснувало до 1699 р. В зв'язку з цим польські грошові знаки були офіційними номіналами в регіоні. [12]

Емісія великої кількості мідних грошей зруйнувала грошовий ринок Речі Посполитої. Країна потрапляє у глибоку фінансово-економічну кризу. Таким становище залишалось до кінця XVIII ст.

На грошовому ринку Молдови та Буковини безроздільно панувала іноземна монета середньої та низької якості дрібних номіналів, адже золотими монетами з 1630 р. виплачувалась данина Оттоманській Порті, що призводило до її постійної нестачі у Молдавському князівстві.

Монети Речі Посполитої були головною, але не єдиною групою платіжних засобів грошового обігу Хотинської волості XVII ст. До знахідок того часу відносяться монети: шведських солідів, австрійських крейцерів та солідів випущених у прибалтійських володіннях Швеції.

В обігу ще перебувала частина неповновартісних розмінних монет карбування часів Густава II Адольфа та Крістіни Августи. Найчастіше це були соліди та півтораки, рідше – гроші та трояки. Новою групою маловартісної монети шведського карбування стали так звані лівонські та ризькі шеляги, які у величезних кількостях з'явилися в обігу на початку 1650-х років. Вміст чистого срібла у цих монетах був втричі меншим, ніж у коронних та литовських емісіях. Лише впродовж 1644-1664 рр. було випущено понад 1200 млн. шелягів.

Численні війни другої половини XVII ст., на території Молдови, безкінечні грабунки татарами, незліченні побори турків підірвали економіку Молдови та Буковини. Політична нестабільність, економічний хаос, відсутність ефективної правоохоронної системи, прозорість державних кордонів, корумпованість митної служби та низка інших причин зумовили поширення на грошовому ринку значної кількості фальшивої монети.

Особливо сприятливим для фальшивомонетників став початок масової емісії мідних шелягів-боратинок. Нескладна технологія їх карбування, доступність сировини, значний прибуток від реалізації підробок сприяли надзвичайному поширенню цього злочинного промислу. Не стали на перешкоді навіть жорстокі покарання, що застосовувались до осіб, які підробляли монету. [7]

Найбільш загрозливим для грошового ринку стало масове карбування підробок у м. Сучава. У молдовських літописах другої половини XVII – початку XVIII ст. розповідалося про відновлення монетного карбування саме в Сучаві, що сталося після 60-річної перерви за правління Істратіє Дабіжі Води (1661–1664). «Зробив Дабіжа Вода монетний двір (банаріє) для карбування грошей з міді у Сучаві», – згадував у 1700-х рр. літописець Н. Костін. Проте в умовах панування маси іноземних солідів карбування власної монети було недоцільним. У пошуках нових джерел грошових надходжень господар, імовірно, через орендаторів організував у ближній до польського кордону Сучаві масове виробництво імітацій німецьких, шведських та польських монет. Враховуючи тогочасний альянс між Швецією та Молдовою (у межах Раднотської коаліції), дослідники припускають, що саме шведи дозволили карбувати Молдові прибалтійську шеляжну монету.[2]

Впродовж 1661-1664 рр. Сучавська монетарня продукувала величезну кількість підробок різноманітних видів шелягів, які згодом поширювалися на землях Речі Посполитої.

Можливим підтвердженням налагодженого випуску фальшивих монет у Молдавському князівстві є знахідки у Хотинській фортеці підробок польських грошів, солідів (боратинок), півтораків, угорських денаріїв. Загалом у нумізматичній колекції нараховується більше 20 фальшивих монет. З досліджень монетних знахідок Буковини зрозуміло, що фальшиві монети масово знаходилися в місцевому грошовому обігу в другій половині XVII ст. разом із монетами державних випусків, обслуговуючи потреби дрібної торгівлі.

Наплив розмінної монети із сусідніх країн сприяв тому, що місцеве та польське населення охоче сприймало сучавські підробки та розмінювало їх на крупні номінали повноцінних монет.

Проте поява такої маси монет посилила революцію цін на грошовому ринку Молдови та сусідніх країн. Польський посол скаржився, що у Молдові карбували “погані гроші з польськими знаками”, ймовірно, соліди та боратинки. Неодноразові скарги в Оттоманську Порту, призвели до повної заборони молдавським господарям карбувати будь-яку монету взагалі.

Впродовж періоду з кінця XV до початку XIX ст. відігравали важливу роль у грошовому обігу Пруто-Дністровського межиріччя монети Османської імперії.

Обіг монет Османської імперії, під протекторатом якої значний проміжок часу знаходилось Молдавське князівство, складав значну частину грошової системи. У XVIII ст. Хотинська фортеця і Хотинщина увійшли безпосередньо в склад Османської імперії, а отже знахідки турецьких монет є звичними.

Зазначена група монет у колекції Заповідника представлена 43 зразками. З них 14 монет – акче, 24 монети – пара. Зустрічаються і фальшивки: онлик, пара та декілька не ідентифікованих монет.

Як відомо, однією із підвалин, які утримували могутню Османську імперію під час її становлення, було створення надійної грошової системи, що ґрунтувалась на стабільному акче (тур. «білуватий»), срібній монеті вагою в 1,2 г 900 проби, запровадженій при султані Орхані в 1329 р. Вага та проба монети постійно знижувалась. У Європі та Молдав-

ському князівстві акче отримали, за аналогією до подібних їм за вагою кримсько-генуезьких монет, назву «аспр».[9]

Девальвація акче спричинила поступове розповсюдження монети більшої ваги – пара (медіні), яка з 1623 р. карбувалась в Місрі (Єгипті) та в Костантинії (Стамбулі). Утім, вага пара впродовж XVII ст. також зменшувалась. На початку XVIII ст. Ахмед III запровадив емісію пара нового зразку. Таким чином, пара остаточно витіснила акче як основний номінал.

Згідно з канонами ісламу, на османських монетах не зображувалось істот, в тому числі і людей. Монети містять лише тексти арабською: спочатку це були тексти молитов, пізніше – ім'я правителя та його батька, дата місце кардування.[10]

Значна частина монет знайдених у Хотинській фортеці перфорована, що свідчить про використання монет як прикрас. Перфорації піддавалися монети які виходили з обігу, втрачали вагу чи знецінювалися.

Новим явищем для грошового обігу українських земель стало значне поширення монет Московської держави. Процес поширення російської монети на грошовому ринку українських земель набув значного розвитку в середині XVII ст. Цьому сприяло зближення України та Московської держави в роки національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького і зростання політичних та економічних стосунків між обома державами, криза грошового господарства Речі Посполитої і неможливість повноцінного забезпечення ринку якісною коронною монетою. Сприяла цьому і стабільність та висока якість російської копійки.

Поява монет Російської імперії на території Хотинської нахії пов'язана, перш за все, з російсько-турецькими війнами які переживав край протягом XVIII – поч. XIX ст. Так, в ході військових дій, у фортеці тричі стояв російський гарнізон, а саме: в 1739 р., 1769 р., 1806 р. [1]

В ході археологічних досліджень на території Хотинської фортеці, було знайдено 43 монети Російської імперії XVIII – поч. XX ст. різних номіналів.

На Буковині карбувалися й власні монети під час російсько-турецької війни 1769-1774. Тоді російська армія, яка взяла штурмом Хотин і рушила на Ясси, відірвалася від своїх баз постачання, і потрібно було налагодити торгівлю з місцевим населенням. Командувач російськими військами Петро Румянцев вигдав випускати власні гроші і купувати

провіант та фураж у населення. Для цього використали захоплені 200 гармат у Хотині, і з цього металу карбували монети на по треби армії. Катерина II підписала привілей на карбування монет. [7]

Справою зайнявся Петро Миколай Гартенберг фон Садогурський, польський дворянин. У Рогізній він орендував ділянку землі та спорудив найдавніше мануфактурне підприємство на Буковині – фабрику з випуску монет. Тут побудували плавильні печі, приміщення для монетного двору. З 1771 року починають карбувати монети. На пробній монеті увіковічили перемогу Катерини II, зобразили російського орла, голову Тура (герб Молдавського князівства), пташку з півмісяцем – герб Волоцького князівства. Але потім вирішили забрати російські символи і випустили іншу партію монет. Вони несли на собі назву номіналів у двох грошових одиницях – турецької пари та російської копійки.

Відкарбовані чотири мільйони цих грошей, але назад російська адміністрація їх не приймала. Податки збирали з населення у срібній монеті, і ці гроші стали своєрідним жетоном. 1774 року російські війська покинули територію Буковини, і від цих монет відмовилися. Місцеве населення використовувало їх, як прикраси.

Отже знахідки садогурських парників саме у Хотині є досить показовою. Справа в тому, що більшість цих монет була відкарбована саме з бронзових і мідних гармат захоплених російськими військами у Хотинській фортеці.

Джерела та література:

1. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.
2. Огуй О. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісія монет і фальшивок «Домніц» (на монетному та архівному матеріалі).
3. Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). — Чернівці, 2002. — 248 с.
4. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128 с.
5. Мисько Ю., Буйновська Є. Хотинська фортеця XIII – XIX ст. історія та основні об'єкти. – Хотин, 2008. – 31 с.
6. Єсін П.М., Огуй О.Д. Скарб монет XVII ст. з м. Чернівці // Питання історії України: 36. наук. праць. — Чернівці, 1997. — С. 63–64.

7. Огуй О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст.: Проблема поліномінацій в адаптивних термінологічних системах. — Чернівці, 1997.
8. Шуст Р. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. посіб. — К., 2007.
9. Болдуряну А. К вопросу о хождении османских аспров в Молдове в XVI в. // Древнее Причерноморье. — Вып. 8. — Одесса, 2008. — С. 69–72.
10. Янов Д. М. Історія дослідження обігу османських монет на території Пруто-Дністровського межиріччя
11. Богуславский Г. С. Молдавские монеты из раскопок 2005-2007 гг. в Гражданском дворе Белгород-Днестровской крепости и некоторые проблемы постройки стен Гражданского двора // Записки отдела нумизматики и тореvтики Одесского археологического музея – Одесса: СМІЛ, 2011. – Вып. I. – С. 73-91.
12. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наукова Думка, 1971. – 175 с.

Горська Наталія
(м. Київ)

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЗАПОВІДНИКАХ (НА ПРИКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОГО КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА)

В статті розглядається один з багатьох напрямків діяльності українських історико-культурних заповідників – науково-дослідна діяльність. Представлено досвід науковців Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у формуванні тематики та виконання науково-дослідних робіт які проходять державну реєстрацію в Українському інституті науково-технічної експертизи та інформації.

Ключові слова: науково-дослідна робота, державна реєстрація, тематика наукових досліджень.

Серед багатьох напрямків діяльності українських музеїв чільне місце займає науково-дослідна робота. Це статутний напрямок діяльності Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника [1.2].

Заповідник є унікальним закладом. Під його опікою перебуває 144 пам'ятки архітектури, із них 48 національного значення та 96 місцевого значення. Кожна його споруда неповторна, має свій індивідуальний художній образ. Фондова колекція заповідника нараховує понад 70 000 експонатів. У ній представлено як культові, так і світські вироби з коштовного металу, стародруки, тканини, іконопис, гравюри, портрети вищого духовництва та світських осіб, архівні документи, світлина кінця XIX – початку XX ст., пам'ятки археології.

Тож основною метою науково-дослідної діяльності науковців є виконання досліджень і розробок з метою збереження, охорони, консервації, реставрації, реабілітації, наукового вивчення, музеєфікації пам'яток архітектури, історії, археології, культури, творів монументального, образотворчого, ужиткового мистецтва Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, їх ефективного використання [2.1].

Нового, якісного рівня наукові дослідження у Заповіднику досягли у 2012 році, коли ми одні з перших серед українських історико-культурних заповідників, сфери управління Міністерства культури України почали здійснювати державну реєстрацію науково-дослідних робіт в Українському інституті науково-технічної і економічної інформації (нині – Український інститут науково-технічної експертизи та інформації). З того часу державна реєстрація робіт почала здійснювалась щороку. Тематика робіт дедалі ставала більш широкою, їх кількість поступово збільшувалась. Окремого фінансування на виконання цих науково-дослідних робіт Заповідник не отримував, здійснював їх за власної ініціативи та у робочий час. Станом на 2017 р. усі наукові співробітники були задіяні до виконання таких науково-дослідних робіт. Слід зауважити, що у 2012-2017 рр. паралельно з уже зазначеними роботами виконувались і такі, які не проходили подібної реєстрації оскільки, перебували у процесі розробки (складовими частинами майбутніх науково-дослідних тем, музейних програм, науковими розвідками) та мали вузько прикладний характер.

З 2012 по 2014 рр. науковцями виконано 21 науково-дослідну роботу, термін виконання – від 1 до 2 років. У 2015 р. зареєстровано 3 наукові теми термін виконання, яких ще триває (2,5 - 3 роки), у 2016 – 13, 2017 -1. З 2012 до 2015 року наукові теми виконувались одноосібно, починаючи з 2016 р. дедалі більше стає тем, які виконуються творчим колективом (8 з 13 тем). Такий стан формування планів виконання науково-дослідних робіт спричинений тим, що тематика розробок стає різноманітною за напрямками, глибшою за рівнем виконання у зв'язку з чим виникла потреба у розширенні складу виконавців науково-дослідних робіт. Усього з 2012 по 2017 рр. було зареєстровано 38 науково-дослідних тем.

Теми наукових досліджень групуються у планах за тематичним принципом, мають цілковито прикладний характер і виконуються згідно «Вимог до змісту та оформлення наукових робіт та наукових звітів», який було розроблено у Заповіднику, обговорено та затверджено на засіданні Вченої ради Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (Протокол № 5 від 19.09.2014), затверджено Генеральним директором. (Документ базується на засадах ДСТУ 4163-2003 «Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги

до оформлення документів» та ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1–2003, IDT)», ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення», Бюлетень ВАК України, № 9-10, 2011 «Вимоги до оформлення дисертацій та авторефератів дисертацій»). Тематика досліджень базується на засадах «Положення про науково-дослідну діяльність Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника» затвердженого на засіданні Вченої ради (18.05.2016, Протокол № 5), введений у дію наказом від 19.05.2016 №04/06-26.

Відбір для реєстрації із загалу внесених до Плану роботи науково-дослідних робіт у Заповіднику здійснюється з урахуванням того, що тема мало вивчена, або не вивчена ще у повній мірі науковою спільнотою. Теми, в подальшому стають основою для: розробки та впровадження певних музейних чи міжмузейних виставкових чи культурно-освітніх проектах; виступах на наукових конференціях, семінарах, круглих столах; написанні актуальних монографій, може перерости у дисертаційне дослідження.

Науковці Заповідника виконують, окрім науково-дослідної, ще й суто музейну роботу: займаються реставрацією музейних предметів, пам'яткоохоронною роботою, будують виставки, читають лекції, проводять різні культурно-мистецькі музейні заходи. Саме тому у кожного розробника наукової теми свій персональний внесок у виконання наукової теми з врахуванням його внеску у музейну роботу Заповідника.

Актуальність науково-дослідної роботи «Комплексний моніторинг Близьких, Дальніх та Варязьких печер Києво-Печерської Лаври» (автор І.А. Черевко, кандидат геологічних наук) обумовлена розвитком в останні роки небезпечних геологічних процесів на території Києво-Печерської Лаври, зокрема над та в самих печерних комплексах, основною причиною яких є несприятливі зміни гідрогеологічного режиму території та недотримання умов експлуатації комплексу печер Свято-Успенською Києво-Печерською лаврою.

Метою науково-дослідної роботи «Практичне використання результатів періодичної звітності на міжнародному рівні та в процесі збереження Києво-Печерського заповідника, як частини об'єкта всесвітньої

спадщини» (автор Д.Ю. Недзельська – національний координатор України в ЦВС ЮНЕСКО) є комплексне дослідження ролі періодичних звітів у процесі збереження, управління і використання об'єктів всесвітньої спадщини, а також аналіз пам'яткоохоронної системи України і стану збереження українських пам'яток всесвітньої спадщини за результатами періодичних звітів. Наукова новизна результатів дослідження полягає у постановці питання необхідності обґрунтування поняття періодичної звітності як інструменту імплементації Конвенції 1972 р. та охорони всесвітньої спадщини, який може бути використаний для вдосконалення національної системи охорони, збереження, використання та популяризації українських об'єктів всесвітньої спадщини, а також як механізм створення мереж співробітництва як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Дослідження, що проведені в рамках науково-дослідної роботи «Монументальний живопис церкви Спаса на Берестові в контексті поствізантійського мистецтва (автор А.Ю. Кондратюк, кандидат мистецтвознавства) спрямовані, насамперед, на створення широкого історико-культурного контексту для видатної пам'ятки монументального малярства 40-х рр. XVII ст. – настінних розписів церкви Спаса на Берестові. Дана праця вирішує, проблему визначення головних особливостей системи розписів храму і презентацію пам'ятки як показового монументального ансамблю поствізантійської доби, здійснено інтерпретації богословського задуму розписів церкви Спаса, виявлено основні богословські теми у монументальному ансамблі. В рамках роботи здійснено пошук аналогій до сюжетних композицій храму в творах богослужбової і проповідницької літератури «могилянської» доби.

Актуальність науково-дослідної роботи «Пам'яткознавче дослідження Больницького монастиря Києво-Печерської лаври (автор О.О. Крайня, кандидат історичних наук) зумовлена давно назрілою необхідністю концептуального переосмислення історії колишнього Больницького монастиря на тлі істотної зміни психологічної парадигми на пострадянському просторі, що потягнуло за собою відповідний розвиток історіографії, введення у науковий обіг значної кількості нових джерел. За мету роботи було поставлено комплексне, міждисциплінарне вивчення цієї унікальної пам'ятки, яка включає автентичну надбрамну церкву княжої доби, трапезну церкву доби Гетьманщини й імперську

архітектуру XIX – початку XX ст., а також за допомогою матеріальної складової історико-культурної спадщини поглибитись у суспільно-історичну проблематику. Таким чином, цей об'єкт вперше досліджується в сучасному контексті завдань Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника як складова містобудівного і церковно-релігійного комплексу «Києво-Печерська лавра».

Джерельною базою для підготовки науково-дослідної роботи «Кредитно-банківські операції та надання послуг різним особам і установам як складові елементи фінансової моделі діяльності Києво-Печерської лаври XIX – поч. XX ст.» (автор Н. В. Власкова) стали досі ще не вивчені та не введені у науковий обіг архівні документи фонду 128 «Києво-Печерська лавра» в Центральному державному історичному архіві м. Києва. Саме підрозділ «Фінанси» великого розділу «Монастирське господарство» привернув увагу матеріалом для аналізу з рубрики «Банківські вклади. Кредитні операції», який і став основою сформульованої проблематики. В роботі розглянуті приклади використання обителлю власного капіталу у вигляді матеріальних проявів доброчинних форм допомоги, таких як надання позик різним особам і установам, а також послуги збереження грошових коштів і майна різних осіб та заповітне розпорядження капіталом дарувальників. Особливий акцент зроблено на дослідницькому завданні, яке полягало у: визначенні джерел формування вільних грошових коштів та умови їх перетворення у капітал; виявленні причин розміщення лаврського капіталу в банківських установах та форми кредитно-грошових відносин з ними; розкритті складу портфелю цінних паперів Києво-Печерської лаври, сформованого протягом XIX – початку XX ст., визначені умов, форм та характеру різних видів послуг, які надавав Києво-Печерський монастир за зверненнями різних осіб та установ; встановленні характеру кредитно-грошових зв'язків між світською владою та Києво-Печерською лаврою, а також можливого впливу монастиря на фінансові процеси, які відбувались в Росії в XIX – на початку XX ст. В роботі вперше розглядаються грошові кошти Києво-Печерської лаври як фінансовий актив, що завдяки умілому управлінню керівництва духовної обителі набув колосального розміру і перетворився на суттєвий портфель цінних паперів зі стабільним прибутком. Крім того, проведене дослідження дало змогу нарешті продемонструвати весь спектр і характер взаємовідносин між Києво-Пе-

черським монастирем, кредитно-банківськими установами і російським урядом, що безпосередньо розкриває вклад Лаври в суспільно-політичний та економічний розвиток країни.

Всі зареєстровані науково-дослідні роботи проходять рецензування; заслуховуються, схвалюються та затверджуються звіти по цих роботах на засіданні Вченої ради.

Представлені роботи свідчать про те, що в музейних закладах України, і зокрема у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику, проводиться широка та ґрунтовна науково-дослідна робота яка має на меті вивчення та збереження пам'яток культурної спадщини.

Джерела та література:

1. Статут у Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, затверджений Наказом Міністерства культури України від 22.03.2017 № 224.
2. Положення про науково-дослідну діяльність Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Наказ від 19.06.2016 №04/06-26.

Беліловська Аліна
(м. Київ)

ДОКУМЕНТУВАННЯ НАУКОВО-РЕСТАВРАЦІЙНОЇ РОБОТИ (З ДОСВІДУ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНОГО КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА)

В статті викладено послідовність дій та документальне оформлення науково-реставраційних процесів з музейними предметами фондової колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, що відображає цілісний системний підхід до збереження пам'яток в музейних умовах.

Ключові слова: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, реставрація, науково-реставраційна рада.

Проведення усіх робіт, спрямованих на збереження пам'яток, що належать до державного музейного фонду, та їх реставрація мають здійснюватися на науковій основі з урахуванням чітких вимог «Інструкції з обліку та збереження музейних пам'яток» та інших документів, що регулюють таку діяльність, наприклад, «Положення про науково-реставраційну раду». Вона проводиться на наукових засадах і має свої специфічні особливості.

По-перше, робота великого музею завжди безпосередньо пов'язана з повсякденною фондовою роботою: огляд пам'яток музейних колекцій у момент їх надходження, період зберігання та під час експонування на виставках тощо. Така робота вимагає певної послідовності дій та її документальне оформлення.

Розглянемо основні з них, яких дотримуються у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику.

Першим і основним етапом для планування консерваційно-реставраційної роботи повинен стати вчасний реставраційний огляд пам'яток музейного фонду, що дає можливість не лише оцінити загальний стан збереженості зібрання в цілому, але й виявити окремі пам'ятки, які потребують першочергового консерваційно-реставраційного втручання (аварійні). За результатами таких обстежень реставратори можуть по

предметно спланувати свою роботу на поточний та перспективний періоди, а головне – своєчасно вжити заходів для порятунку й продовження життя пам'яток історії та культури.

Первинним у роботі над будь-якою пам'яткою є фіксація її стану в момент надходження, тобто фотодокументування та фотодослідження, яке є частиною загального процесу документування [2, с. 10].

Фотофіксація є основною формою ілюстративного документування етапності процесів реставрації. При надходженні пам'ятки на реставрацію її фотографують до початку робіт – загальний вигляд з лицьової та зворотної сторони при звичайному прямому освітленні. Якщо мають місце деформації левкасу, фарбового шару і захисного покриття (здутини, злущування левкасу, згриблення – шагрєнізація – оліфі і т.п.), то пам'ятку фотографують у кутовому освітленні, направленому зліва. На таких фотографіях всі нерівні поверхні добре проглядаються. Найбільш характерні пошкодження фотографують окремо.

Наступним етапом є вивчення фізичного стану збереженості всіх матеріальних складових шарів твору, що включає виявлення ступеня руйнації, втрат та зміни на момент надходження пам'ятки на реставрацію [2, с. 10].

Всіляке наукове дослідження передбачає попередні знання реставратора про матеріали, з якими він має зіштовхнутися при вивченні твору, а також про можливу реакцію цих матеріалів на використання того чи іншого методу. Це дозволяє не тільки вибрати найбільш ефективний метод дослідження, а також передбачити результативність самого дослідження.

Методи дослідження музейних пам'яток, які сьогодні використовуються, можна розділити на дві основні групи: методи, які не потребують відбору проб, і тому називаються неруйнівними, і методи, пов'язані з відбором проб [1, с. 887].

Фізичні методи дослідження, об'єднані поняттям «неруйнівні», що базуються на використанні різних ділянок спектру електромагнітного випромінювання для візуального обстеження твору в цілому або його окремих фрагментів. Також до фізичних методів дослідження відносяться і фотофіксація, яка дозволяє відстежити реставрацію найскладніших ділянок твору, застосувавши макро- та мікроскопії.

Вивчення творів в невидимих спектрах світла на теоретичному та практичному етапах реставрації є обов'язковим і особливо важливим

при вирішенні питання методики укріплення і розкриття живопису. Дослідження в інфрачервоному випромінюванні (ІЧ) за ступенем поглинання ІЧ-променів малюнком дозволяє визначити втрати і записи фарбового шару, розбірливо роздивитися і описати сюжет під потемнілою плівкою оліфи, простежити зміни композиції. При дослідженні в ультрафіолетовому випромінюванні (УФ), оснований на ефекті світіння речовин, можна вивчити характер люмінесценції пігментів, плівок «старого» лаку, визначити місця тонувань і записів. Багатоаспектну інформацію дозволяє отримати рентгенівське дослідження [1, с. 888].

З метою дослідження структури твору, а також для визначення якісного і кількісного складу матеріалів проводяться дослідження з відбором проб. Виходячи з отриманих результатів, визначаються найефективніші препарати, які варто застосовувати у кожному окремому випадку.

Власної хімічної лабораторії Заповідник у своїй структурі не має, тому усі складні фізико-хімічні аналізи, необхідні для реставраційного дослідження твору, потребують залучення науково-технічного потенціалу спеціальних лабораторій. З цього питання Заповідник тісно співпрацює з Національним науково-дослідним реставраційним центром України та Бюро науково-технічної експертизи «АРТЛАБ».

Практична робота, наприклад – вивчення творів живопису, показала, що поряд з методами візуального і фотоаналітичного дослідження у видимій, ультрафіолетовій, інфрачервоній областях спектру та комплексом лабораторних досліджень, отримати цінну додаткову інформацію дає можливість мікроскопічний аналіз. Він дозволяє до тонкощів вивчити структуру фарбового шару будь-якої ділянки живопису, взаєморозміщення і склад кожного шару, особливості і характер пігменту, при цьому не тільки на якісному, але й на кількісному рівні [1, с. 889].

За результатами проведеного комплексу досліджень, маючи повне уявлення про предмет, реставратор розробляє програму реставрації пам'ятки, яка виноситься на розгляд Реставраційної секції рухомих пам'яток культури та мистецтва Науково-реставраційної ради Заповідника. Лише після досконалого вивчення, ретельного аналізу, колегіальних обговорень на радах та затвердження членами ради основного завдання реставрації твору, реставратор приступає до подальшої роботи.

Якщо в процесі реставрації виникла необхідність змінити затверджене радою завдання, художником-реставратором подається змінений

варіант програми на проміжну реставраційну секцію. Після завершення реставрації прийняття роботи здійснюється також колегіально на засіданні Реставраційної секції [1, с. 890].

Особливо важливою та невід'ємною складовою реставраційної роботи у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику є ретельне професійне документування усієї здійсненої консерваційно-реставраційної роботи, згідно з встановленими вимогами.

Реставраційна документація повинна бути представлена таким чином, щоб той, хто пізніше буде мати з нею справу – учені, реставратори, мистецтвознавці – мали можливість відтворити вихідну ситуацію й хід реставрації.

В цілому, реставраційна документація має на увазі збір, систематизацію й здійснення доступності фактів, а також запису робочих процесів реставрації. Документація представляє безцінний матеріал для наступної систематизації накопиченого матеріалу, а також аналізу й оцінки результатів реставрації через проміжок часу. Найчастіше трапляється ситуація відсутності реставраційної документації на пам'ятки, відреставровані у часи становлення реставраційної справи. Тобто, описуючи стан збереження пам'ятки, реставратор бачить, що була проведена реставрація; знає, які матеріали були використані в процесі реставрації, але може тільки припускати, якими методами й прийомами була проведена реставрація: знає, що зроблено, але не знає, як це було зроблено.

Професійна реставраційна документація є, з одного боку, матеріальною основою, робочим і пошуковим інструментом для дослідження стану збереження пам'ятки, а з іншої є підставою для розробки реставраційного завдання, що запропоновано реставратором, обговорювалося й прийнято реставраційною радою. І те й інше відображається в реставраційному паспорті, який є основним звітним документом, що фіксує різні етапи процесу реставрації.

Такий паспорт заповнюється реставратором на підставі щоденника і за результатами досліджень. До нього вносяться всі відомості про пам'ятку, витяги з протоколів комісій і рад, опис стану пам'ятки, результати досліджень, проведених до реставраційних робіт і застосованих методів. До паспорта додаються фотодокументи та інші матеріали. Паспорт реставрації передається разом з відреставрованим твором до місця постійного зберігання пам'ятки [1, с. 891].

Виходячи з цього, по-друге, вважаємо за доцільне окремо виділити роботу із заповнення паспорту реставрації, зупиняючи свою увагу на основних його пунктах.

Схема опису стану збереження пам'ятки й реставраційних процесів базується на розробках найбільших реставраційних організацій як вітчизняних так і закордонних музеїв (типова форма паспорту реставрації рухомої пам'ятки, що заповнюється реставратором була розроблена Національним науково-дослідним реставраційним центром України та затверджена Міністерством культури України).

Схема заповнення його, як правило, підрозділяється у такий спосіб:

- основні каталожні дані;
- ідентифікація, вивчення й опис матеріалу;
- вивчення й опис стану збереженості;
- опис ходу роботи з консервації або реставрації;
- висновки за результатами реставрації.

Ідентифікація містить у собі характерні риси добутку живопису, такі як художня школа, до якої належить автор; час створення; художник або передбачуваний автор; будь-яка дата, підпис, печатки або інший написаний текст або зображення на звороті.

Опис авторського живопису містить у собі опис матеріалів використаних при створенні добутку; опис попередніх реставраційних втручань; опис структури й техніки, використаних автором.

Стан збереженості фіксує фактичний стан добутку, як результат природного старіння, а також зовнішніх і внутрішніх впливів.

Результат всіх досліджень є основою для складання завдання на реставрацію й повинен містити в собі наступні розділи:

- вибір методу реставрації;
- опис процесу реставрації і його результату, а також використаних засобів і матеріалів;
- зміна реставраційного завдання і його обґрунтування;
- опис результатів реставрації.

Також у паспорт реставрації вносяться дані на всі документи, пов'язані із переміщенням пам'ятки (акти видачі на реставрацію та прийому після реставрації, номери протоколів реставраційної ради та її ухвали).

Джерела та література:

1. Беліловська А.В. Реставраційна діяльність як напрям наукової роботи в музеї (на прикладі Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника)//Історія релігій в Україні: науковий щорічник/ упоряд. О.Киричук, М.Омельчук, І.Орлевич, – Л.: Львівський музей історії релігій; вид-во «Логос», 2010 р. Книга II. – с.886-896.
2. Осьмак Г. З досвіду науково-дослідної роботи Львівського філіалу Національного Науково-дослідного реставраційного центру України// Бюлетень. Інформаційний випуск Львівського філіалу ННДРЦ України. – 2008. – №10.

Гага-Шереметьєва Світлана

(м. Київ)

Марченко Ганна

(м. Київ)

РЕСТАВРАЦІЙНА ОСВІТА В УКРАЇНІ. ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

У статті висвітлюється історія становлення та розвитку реставраційної діяльності та реставраційної освіти в Україні. Зазначені заклади з професійно-фахової підготовки художників-реставраторів. Окреслено питання проходження атестації художників-реставраторів в Україні.

Ключові слова: реставраційна освіта, наукова реставрація, художник-реставратор

Історія становлення реставраційної діяльності та реставраційної освіти у кожній країні має певні загальні періоди. В Україні формування реставраційної справи відбувалося на початку 20 ст. та було пов'язано із створенням нових колекцій і музеїв та діяльністю видатних митців та дослідників свого часу. Одними з перших науковий підхід до реставрації та дослідження пам'яток почали впроваджувати в Києві у реставраційному відділі, сформованому у 1924 році, видатним реставратором М.І. Касперовичем у Всеукраїнському музейному містечку (на території Києво-Печерської Лаври). З часом на Україні було створено ряд державних установ, які здійснювали реставраційну та дослідницьку діяльність. Але питання освіти майбутніх реставраторів деякий час лишалось невирішеним. Новий етап розвитку вітчизняної реставрації припадає на 1960-1970-ті роки, коли в усьому світі відбулося переосмислення мети і кінцевого результату реставрації. На сьогодні основним пріоритетом вважають автентичність пам'ятки, що вимагає зменшення ступеню реставраційного втручання, вибору найменш шкідливих реставраційних методик і матеріалів.

Вища освіта реставраторів на Україні була впроваджена у другій половині XX століття. До середини 1960-х років, коли з'явилися перші реставраційні відділення у мистецьких навчальних закладах Києва, Москви і Ленінграда (колишнього Радянського Союзу), опанувати тонкощі

реставраційної справи можна було тільки у виробничих майстернях та шляхом стажування.

У 1969 році в Київському художньому інституті було засновано перше в Україні реставраційне відділення для підготовки художників-реставраторів живопису та пам'яток архітектури. Окрім майстерні реставрації творів живопису, яка існувала від початку створення відділення, у 1994 році при кафедрі відкрито майстерню реставрації скульптури і творів декоративно-ужиткового мистецтва.

Реставраційні відділення у інших провідних вищих мистецьких закладах України сформувалися трохи пізніше. Підготовку реставраторів у Харківському художньо-промисловому інституті було розпочато ще в кінці 80-х років XX ст., але кафедра реставрації станкового і монументального живопису була відкрита в 1994 році.

У Львівській національній академії мистецтв кафедра реставрації творів мистецтва на факультеті образотворчого мистецтва і реставрації заснована в 1994 р. Напрямок навчання: реставрація творів темперного живопису (іконопису), творів олійного живопису на полотні, поліхромної дерев'яної скульптури та декоративного дерев'яного різьблення.

При вступі до реставраційного відділення бажаною є певна художня підготовка абітурієнта, володіння технікою малюнку, живопису, копіювання. Іспити з таких дисциплін обов'язкові при вступі.

Професійно-фахова підготовка художників-реставраторів станкового та монументального живопису ґрунтується на базовій художній освіті за спеціальністю «Живопис» і комплексному засвоєнні теоретичних знань та практичних навичок з реставрації творів живопису.

Поряд із загальноосвітніми і загальнофаховими навчальними курсами (академічний малюнок, живопис, історія мистецтва та ін.) майбутні реставратори опановують спеціальні дисципліни, зокрема копіювання (з метою засвоєння техніки класичного олійного і темперного живопису), історію, теорію та етику реставрації, музейну справу, експертизу й атрибуцію живопису, палеографію, іконографію, хімію, фізику, біологію, фотосправу.

Під час навчання студенти на практиці засвоюють необхідні для професійного реставратора навички, вивчають основні види досліджень, вчать працювати з різноманітними за типологією пам'ятками, що надходять з державних музеїв та приватних зібрань. Переважно

це твори станкового живопису, написані у техніці олії чи темпері на дерев'яній, полотняній основі, картоні чи металі, а також дерев'яна поліхромна скульптура. Знання, набуті під час навчання, втілюються у дипломній роботі, що передбачає реставрацію двох пам'яток (на полотні і на дереві) та пакет реставраційної документації, а також копію в техніці класичного багат шарового живопису. Випускники, що претендують на звання магістра, крім названих вище робіт, мають представити також письмову працю з питань реставрації та дослідження творів живопису.

Головним завданням викладачі вважають виховання у студентів наукового підходу до реставрації пам'яток мистецтва, обережності та відповідальності, заради найточнішого збереження автентичності пам'ятки мистецтва. Професійно-практична підготовка забезпечує: оволодіння практичними навиками реставрації творів станкового (олійного, темперного) і монументального живопису та творів, виконаних у змішаних техніках, що передбачає вміння використовувати методи закріплення ґрунту, фарбового шару, основи творів, дублювання основи, потоншення лакового покриття, пошарового розкриття творів живопису; оволодіння прийомами реставраційних доповнень живопису шляхом тонування втрат.

Випускники успішно реалізують себе у галузях реставрації творів мистецтва, копіювання та відтворення станкового й монументального живопису в історичних художніх стилях, працюють як фахівці у відповідних установах України та багатьох країн світу. На реставраційному відділенні навчалися і навчаються громадяни інших країн, зокрема Росії, Китаю.

Кафедри реставрації плідно співпрацюють з музеями, храмами в Україні та приватними зібраннями, виконуючи реставрацію багатьох експонатів. Крім розробки навчальних програм, викладачі реставраційних кафедр ведуть плідну наукову роботу: публікують праці з проблем освіти реставраторів, техніки живопису, дослідження творів мистецтва, історії та теорії реставрації.

Вищеназані вузи приєднані до Болонської системи та здійснюють підготовку фахівців за багатоступеневим принципом навчання – «Бакалавр», «Спеціаліст», «Магістр».

Окрім вказаних трьох вузів, які є провідними у галузі вищої професійної освіти реставраторів живопису на Україні, працює ряд інших

вищих навчальних закладів, які продовжують постійно вдосконалювати свій рівень та навчальні програми.

Заснований у 1992 р. відділ реставрації станкового темперного та олійного живопису у Львівському державному коледжі декоративного і ужиткового мистецтва ім. І. Труша, який спеціалізується на навчанні реставраторів станкового темперного і олійного живопису, а також поліхромної скульптури (І рівень – молодший спеціаліст, II рівень – бакалавр), відомий своїми дослідженнями та складними роботами щодо розширення живопису.

Заснована у 2004 році у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка при педагогічному факультеті Кафедра образотворчого і декоративно прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтв також спеціалізується на навчанні реставраторів живопису.

Також на Україні є вузи, які спеціалізуються у навчанні за іншими профілями реставрації. Створена в середині 1990-тих рр. при Українській академії друкарства (Львів) кафедра книжкової та станкової графіки, спеціалізується на навчанні реставраторів книжкової графіки, графічних пам'яток та стародруків та має спеціалізацію «Консервація та реставрація паперу».

Заснована в 1992 р. кафедра реставрації архітектурної і мистецької спадщини при Національному університеті Львівська політехніка спеціалізується на навчанні в сфері реставрації та консервації пам'яток архітектури, археології, регенерації пам'яткових містобудівних комплексів, історичних місць та історичних міст. Окрім того на цій кафедрі з 2007 р. започатковано підготовку фахівців з реставрації творів мистецтва з натурального і штучного каменю консервації та реставрації художнього каменю (декоративне кам'яне різьблення, кам'яна скульптура і т. п.).

Здобута вища реставраційна освіта дає право працювати за спеціальністю, але в подальшому якість робіт і майстерність реставратора має бути розглянутою Комісією з атестації художників-реставраторів України.

Комісія з атестації художників-реставраторів України Міністерства культури України створена у 1993 році. У своїй роботі Комісія керується Конституцією України, законами України, актами Президента України і Кабінету міністрів України, законом України «Про музеї та музейну спра-

ву», іншими нормативно-правовими актами. До складу Комісії входять провідні фахівці України та інших країн світу в галузі збереження, дослідження, консервації й реставрації культурних цінностей, художники-реставратори вищої кваліфікаційної категорії, науковці, викладачі навчальних закладів IV рівня акредитації, що готують художників-реставраторів.

Основним завданням Комісії є визначення кваліфікації художників-реставраторів, що здійснюють заходи з консервації й реставрації культурних цінностей (рухомих) державної й недержавної частин Музейного фонду України та тих, що розташовані в пам'ятках архітектури, та присвоєння художникам-реставраторам кваліфікаційної категорії за відповідною спеціальністю; контроль за якістю виконання у межах України консерваційно-реставраційних заходів на пам'ятках державними бюджетними, іншими закладами, установами, організаціями незалежно від їх відомчого підпорядкування та фізичними особами, які займаються приватною реставраційною практикою.

Реставратором подається певний пакет документів та реставраційної документації, що розглядається членами реставраційної комісії, яка приймає рішення про присвоєння відповідної реставраційної категорії (третя, друга, перша та вища). Отриману реставраційну категорію потрібно підтверджувати або підвищувати кожні 5 років.

Атестації підлягають художники-реставратори України всіх реставраційних спеціальностей, які працюють у спеціалізованих реставраційних, музейних, бібліотечних закладах, архівах, та ті, що займаються приватною реставраційною практикою й здійснюють консерваційно-реставраційні заходи на пам'ятках історії та культури.

«Атестація художників-реставраторів України відбулася у 2014 році. За результатами атестації художники-реставратори отримали такі кваліфікаційні категорії:

- вищу - 69 (20 підтвердили, 49 підвищили);
- першу - 71 (7 підтвердили, 64 підвищили);
- другу - 91 (8 підтвердили, 84 підвищили);
- третю - 37 (4 підтвердили, 33 отримали);
- не присвоєно - 8 (за різними спеціальностями)» [1, с.305].

На сьогодні в Україні в реставраційних, музейних та учбових закладах працює близько 350 художників-реставраторів, 259 що мають «Посвідчення художника-реставратора».

Атестація надала можливість проаналізувати ступінь фаховості художників-реставраторів та визначити забезпеченість закладів культури України спеціалістами реставраторами.

Джерела та література:

1. Смірнова С.О. Забезпечення музеїв України фахівцями з реставрації (атестація художників-реставраторів України 2014 року) // Дослідження, консервація, реставрація рухомих пам'яток історії та культури: традиції, інновації: наукові доповіді X Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 24-27 травня 2016 року) / ННДРЦУ. – К.: Національний науково-дослідний реставраційний центр України, 2016. – 448 с.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

**ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ
ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я
У СЕРЕДНІ ВІКИ ТА НОВИЙ ЧАС**

Матеріали науково-практичної конференції
(м. Хотин, 29 вересня 2017 р.)

Підписано до друку 20.11.2017.
Формат 64х84 1/16. Гарнітура Times.
Умов. друк. арк. 7,9 Друк офсетний. Папір офсетний.
Зам. № 6706. Наклад 100 прим.

ПП Буйницький О.А.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Князів Коріатовичів, 1.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 28.04.2006 р. серія ДК №2477